

PREHRANA STANOVNIŠTVA VELIKE ŽUPE DUBRAVA U 1943. GODINI

Franko MIROŠEVIĆ
Zagreb, Hrvatska

UDK: 392.8(497.5- 37 Velika župa Dubrava)“1943“
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 30. lipnja 2014.

Ovaj članak opisuje probleme vezane uz osiguranje prehrane stanovništva u Velikoj župi Dubrava u 1943. godini. Članak se temelji na izvornoj građi fonda Velike župe Dubrava u Hrvatskom državnom arhivu. Dokumentacija navedenog fonda za 1943. pokazuje da su i u 1943. postojali isti problemi s prehranom kao i u 1942. Zbog nestašice hrane u žitorodnim hrvatskim krajevima i nedostatka budžetskih sredstava naručioca kao i ratnog stanja, hrana je na putu do korisnika redovito kasnila, čime su stvarani nemali problemi vladajućim strukturama, a još više stanovništvu koje je gladovalo.

Ključne riječi: prehrana, Velika župa Dubrava, kotarska oblast, aprovizacija, slobodna prodaja, sku-poća.

UVOD

Na prostoru Velike župe Dubrava i u 1943. godini nastavljaju se voditi žestoke borbe koje su stanovništvu činile velike probleme. Početak 1943. obilježen je obnovom partizanske oružane aktivnosti na prostoru Velike župe Dubrava. Partizanski pokret je u drugoj polovici 1942. godine svugdje utihnuo, osim na području Pelješca. Ponovno se javlja od početka 1943., naročito u drugoj fazi vojne operacije snaga Osovine na Neretvi u veljači i ožujku 1943. Na prostor Velike župe Dubrava dolazi X. hercegovačka brigada koja je u borbenim akcijama s talijanskom vojskom i Dobrovoljačkom antikomunističkom milicijom (četnici) imala vidnih uspjeha. Pod svojom kontrolom partizani su imali sjeveroistočnu Hercegovinu, zauzevši neka jaka talijansko-četnička uporišta (Nevesinje, Gacko i Avtovac, Stolac).

U drugoj polovici travnja talijanske i četničke oružane snage poduzele su na području Nevesinja i Gacka više ofenzivnih oružanih akcija što je X. hercegovačku diviziju prisililo na povlačenje prema Crnoj Gori k Glavnoj operativnoj grupi Vrhovnog štaba NOV, gdje će sudjelovati u odsudnim bitkama na Zelengori i Sutjesci. Njezinim odlaskom u Hercegovinu su utihnule partizanske aktivnosti, koje će se ponovno rasplamsati nakon bitke na Sutjesci kada se u drugoj polovici lipnja u Hercegovinu

vraća X. hercegovačka brigada.

Nakon odlaska X. hercegovačke brigade iz Hercegovine četničke su snage ovladale prostorom koji je dotad bio pod vlašću partizana. Četničkom kolaboracijom s talijanskom komandom ta im komanda prepušta vlast na zauzetom prostoru, a talijanske snage povlače se s mnogih utvrđenih mjesta u istočnoj Hercegovini. One se pregrupiraju i odmaraju nakon velikih poraza u borbama s partizanima na Neretvi. Teror četnika nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom na području kotareva istočne Hercegovine (Gacko, Bileća, Ravno, Stolac, pa i Trebinje) nastavio se i u 1943., a provodi se na više načina: masovna i pojedinačna ubojstva, pljačka imovine, posebno stoke, uhićenja, izazivanja, fizička zlostavljanja te negiranje svake vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Zaštićene od talijanske vojne vlasti, obitelji četnika tražile su od organa Velike župe Dubrava da se brinu o njihovoj prehrani, koju su redovito i primale. Talijanska vojna komanda naređivala je kotarskim oblastima da hranu iz aprovizacije osiguraju i onim obiteljima čiji su članovi bili u odredima Dobrovoljačke antikomunističke milicije, dakle četnicima. Navedeni četnički odredi bili su podčinjeni talijanskoj vojnoj komandi, koja ih je naoružavala, hranila i plaćala.

U Dubrovačkom kotaru (grad Dubrovnik s lukom Gruž, Konavli, Župa dubrovačka, Dubrovačko primorje, otoci Mljet i Elafiti) stanje je bilo mnogo mirnije, osim na Pelješcu gdje su partizani pružali otpor talijanskoj okupacijskoj vojsci. Prema izvješćima kotarskih oblasti, ne uočava se prisutnost oskudice hrane kao u kotarevima istočne Hercegovine. Jedino se nestašica osjećala u gradu Dubrovniku i na Pelješcu. Na Pelješcu uglavnom zato jer je talijanska okupatorska vlast, zbog partizanskih aktivnosti, provodila odmazdu nad stanovništvom pa osim uhićenja, ubojstva, paljenja i bombardiranja sela, naredbama zabranjuje snabdijevanje stanovništva hranom iz aprovizacije i zabranom ribolova, kao i uvozom hrane kupljene u slobodnoj prodaji u Dubrovniku i Metkoviću.

PROBLEMI PREHRANE KOTAREVA ISTOČNE HERCEGOVINE DO SVIBNJA 1943.

Poteškoće u snabdijevanju krajeva navedenog područja prenose se iz prosinca 1942. u siječanj 1943. godine. Iz središta Kotarske oblasti Gacko, grada Gacka, javljaju velikom županu alarmantnu vijest da će iz Gackog zbog nestašice hrane iseliti svi Hrvati i "opet na štetu naše države u ovom kraju".¹ Ista kotarska oblast javlja Zapovjedništvu 6. pješачke divizije da je u Gatački kotar prispjela hrana u većoj količini, međutim stanovništvo nije bilo zadovoljno njezinom podjelom jer je šef zaklade "Židov Dudo Montiljo protežirao Srbe, iako su ovi u mnogo boljim prehrambenim prilikama, jer isti pored hrane koje dobivaju od Talijana, snabdjevaju se hranom iz kotara Fočanskog

¹ Hrvatski državni arhiv (HDA) fond Velika župa Dubrava (VŽD), kutija 14, Kotarska oblast Gacko – Velikoj župi Dubrava od 29. 12. 1942., inventarski broj (inv. br.) 19926, tajni broj (taj. br.) 138.

i Nevesinjskog”.² Hrvatsko i muslimansko stanovništvo nezadovoljno je što ne može slobodno putovati kotarom, jer ga u tome spriječavaju četnici, pa ne može u slobodnoj prodaji kupiti hranu. Stanovnici iz svog sela ne izlaze, boje se četničkog nasilja.

Kotarska oblast Trebinje krajem prosinca 1942. upućuje izvješće o prehrani pučanstva područja koje nije u domašaju hrvatskih vlasti. Spis je upućen talijanskoj komandi u kojem se navodi koje su općine Kotarske oblasti Trebinje u domašaju hrvatskih vlasti, a koje nisu. Od pet općina: Trebinje, Šumska, Lastva, Brdska i Dživarska, dvije su u domašaju hrvatskih vlasti (Trebinje i Šumska), a ostale (Lastva, Brdska i Dživarska) su izvan navedene kontrole i djeluju u Trebinju pa se u njemu pučanstvo općina Lastva, Brdska i Dživarska snabdijeva hranom, a te općine ne priznaju hrvatsku vlast. Lastvanska, Dživarska, Zubačka i Brdska općina nemaju svojih organiziranih općina po propisanom zakonu o općinama već imaju svoje izabrane odbore koji se ne podvrgavaju nadzoru i kontroli hrvatskih vlasti i ne priznaju hrvatsku vlast. Od članova tih odbora traži se da priznaju hrvatsku vlast i polože zakletvu te svoje poslovanje podvrgnu postojećem zakonu o općinama. Međutim, predstavnici navedenih općina taj prijedlog odbijaju, ali ipak traže od kotarske oblasti da im ustupi pripadajuće količine hrane za prehranu i sjemenje za sjetvu, što im se dotad i davallo, rukovodeći se politikom pacifikacije i popuštanja zategnutih međunacionalnih odnosa između Hrvata i Srba. Budući da su predstavnici Srba i dalje inzistirali na nepriznavanju hrvatskih vlasti, odlučeno je da se ubuduće prekine s tom praksom i da im se ne daje hrana i ostale živežne namirnice, iz razloga što odbori koje su Srbi izabrali nikome ne odgovaraju te nisu na pravnoj osnovi i imenovani.³

U Stolcu je noću s 14. na 15. siječnja 1943. provaljeno u skladište hrane prehrambene zaklade, vrata su nasilno otvorena, a hrana oduzeta. Oduzeto je 57 kg pšenice, 26 kg ječma, 6 l ulja, 100 kg suhih šljiva, a kolika je bila oduzeta količina prosa nije se moglo utvrditi.⁴ Iz Stolca se saznaje i o četničkim zlodjelima: paljenju kuća, pljački, prekršajima zakona, vrijeđanjima najviših državnih funkcionara itd. Kotarska oblast žali se velikom županu da se sve navedeno ne može spriječiti jer u samom Stolcu ima tek šest oružnika. Dokazujući da nasilje mogu slobodno provoditi, četnici su spriječili dolazak hrvatske vojske, zaposjevši ključna strateška mjesta u kotarskoj oblasti.⁵

U Bileće je u prvoj polovici 1943. dopremljen vagon pšenice i vagon krumpira za sjeme te po jedan vagon krumpira, kukuruza, prosa, četiri i pol vagona soli, 1000 kg brašna za bolesne i 1500 kg tjestenine, 3000 kg suhih šljiva, malo ulja, petroleuma i pekmeza što su prehrambeni aprovizacioni odbori raspodijelili po glavi stanovnika. Iz izvješća kotarskog predstojnika Bileća velikom županu vidljivo je da količina hrane ne zadovoljava potrebe stanovništva, zato jer se raspodjela provodi u velikim razma-

² Isto, Kotarska oblast Gacko – Zapovjedništvu 6. pješačke divizije od 10. 12. 1942., inv. br. 19951, taj. br. 187.

³ Isto, kut. 14, Kotarska oblast Trebinje Velikoj župi Dubrava od 29. 12. 1942., inv. br. 20316, taj. br. 775.

⁴ Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 16. 1. 1943., inv. br. 19973, taj. br. 224.

⁵ Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 28. 12. 1942., inv. br. 19985, taj. br. 271.

cima i u nedovoljnim količinama. Navedeni kontingent hrane stigao je nakon tri mjeseca. Kotarski predstojnik velikog župana izvještava da je hrana "glavno sredstvo za smirivanje i staloženje žiteljstva, naročito ovog kotara, koji je oduvijek bio pasivan i koji je pretrpio mnogo nesreće, od strane partizana, tako da nije bio u mogućnosti svoju zemlju obraditi i bar donekle obskrbiti svoju porodicu. Ukoliko bude ovdašnji gospodar sit i toliko će i mir vladati, jer četnici javno kažu da oni puškom u ruci neće gladovati".⁶

Krajem mjeseca prosinca 1942. u Kotarskoj oblasti Gacko pojavilo se nezadovoljstvo radom kotarskog predstojnika Petra Jerkovića. Stanovništvo se podvojilo, jedni su bili za, a drugi protiv njega. Vođa milicionera u Gackom, natporučnik Krvavac, obavijestio je nadležstvo u Zagrebu da Jerković nije podesan za funkciju koju obavlja i da ga treba smjeniti. Zamjeraju mu se mnoge nekorektnosti, naročito u raspodjeli hrane od aprovizacije, čak i za dio koji protuzakonito prisvaja za sebe i svoju obitelj. Čim je stigao kontingent hrane za Gacko u Mostar, sebi je, tvrdi Krvavac, prisvojio 200 kg kukuruza "jer da mora sebe obskrbiti."⁷ I ustaša Hasan Pašković, vodnik, javio je Ministarstvu unutarnjih poslova da je krajem prosinca 1942. u Gacko stiglo nekoliko vagona razne hrane koju je otpremilo Glavno ravnateljstvo za prehranu preko Hrvatskog radiše. Hrana je bila namjenjena Hrvatima kotara Gacko, a ostatak nakon podmire Hrvata imao se dijeliti ostalim žiteljima, dakle i pravoslavnim Srbima. Hrana nije podijeljena na navedeni način, već je veći dio hrane podijeljen drugim žiteljima, a ne Hrvatima. Mišljenje je Paškovića da je za navedeno odgovoran Petar Jerković i upravitelj Pripomoćne zaklade Duda Montiljo. Oni su, tvrdi Pašković, prikratili Hrvate i hranu većim dijelom "davali ostalim žiteljima", dakle pravoslavnim Srbima. Zato se traži njihova smjena s funkcija koje obnašaju.⁸

Stanje prehrane je u kotarskoj oblasti Gacko u siječnju 1943. godine bilo veoma teško. Narod je formalno umirao od gladi, a Kotarska im oblast nije mogla zbog snijega i lošeg vremena dopremiti 3 vagona kukuruza iz Mostara koji se tamo nalazio više od mjesec dana.⁹ Što se Jerkovićevog položaja tiče, veliki župan Ante Buć smatrao je da

⁶ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 16. 1. 1943., inv. br. 20007, taj. br. 300. U izvješću stoji i sljedeće: "Za ovaj kotar je disponirano 7 vagona kukuruza za hranu, ali od te količine samo je jedan vagon prispio. Drugo nije ništa disponirano, što znači da ovakovo stanje hrane, odnosno otpremanje je vrlo slabo te se može svaki dan vidjeti mnoštvo žitelja ovog kotara koji moli i pitaju za hranu."

⁷ Isto, kut. 14, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutarnjih poslova od 21. 1. 1943., inv. br. 19923, taj. br. 138. U dopisu se navodi da je Jerković poslao kući 40 ovaca, da svinje hrani kukuruzom, a narod je bez kruha. Uz navedeno stoji da je Jerković prije bio riznički stražar i da nema autoriteta.

⁸ Isto, Predstavnici hrvatskih sela gatačkog kotara – Velikoj župi Dubrava od 30. 12. 1942., inv. br. 19923, taj. br. 138. U navedenom izvješću uočavaju se suprotnosti unutar muslimanskog i katoličkog stanovništva u Gacku. Skupina koja je velikom županu uputila dopis protiv Jerkovića pristalice su Jerkovića koje su smatrale da su tužbu protiv Jerkovića uputili „lažni prijatelji Hrvatske države“ i „izmišljeni pobornici nacionalne misli“. Smatrali su ih „zlikovcima i najstrašnijim neprijateljima hrvatske države“ koji neuke seljake navode na stramputicu.

⁹ Isto.

stanje u Gacku treba riješiti čim prije, jer, tvrdi veliki župan, ni srpsko stanovništvo nije zadovoljno Jerkovićevim postupcima, pa veliki župan smatra da ga se u "kratkom vremenu treba riešiti da ne bi izazvalo razmirice među našim svijetom"¹⁰. Protiv Petra Jerkovića pokrenuta je tužba 18. siječnja 1943. godine.¹¹ Jerković je na poziv talijanske komande u Gackom otputovao talijanskim automobilom iz Gacka 26. veljače 1943. odnijevši sa sobom svo pokućstvo i obitelj, predavši učitelju Stanišiću funkciju kotarskog predstojnika. Napustivši Gacko, Talijani su predali vlast četnicima.¹²

Kotarska oblast Gacko upućuje Velikoj župi Dubrava još jedno izvješće o nezadovoljstvu stanovnika muslimanske vjeroispovijesti koji prosvjeduju u Gackom zbog nepravedne podjele hrane. Po svemu sudeći, ovo izvješće pisao je sam Jerković. Stanovnici prosvjeduju pred zgradom kotarske oblasti. Prosvjeduju, tvrdi izvjestitelj, ponukani ljudima koji "šire lažne viesti i unose zabunu među neupućeni i neprosviećeni muslimanski živalj." Cilj "širitelja lažnih vijesti" je, po mišljenju izvjestitelja, "stvoriti neraspoloženje protiv vlastima"¹³. Prosvjednici su uzvikivali: "Zašto ste nas zadržavali ljetos da se ne iseljavamo, a sada nam ne date hrane".¹⁴ Podvojenost kod muslimana kotara Gacko uzrokovana je politikom smirenja s pravoslavnima, "jer jako reagiraju kad se pravoslavnima učini bilo kakva usluga, odnosno da im se učini ono što se učini i muslimanima"¹⁵. Tako prigovaraju zašto se muslimanima onemogućuje podjela i nabavka hrane iz aprovizacije. Državna riznica od Kotarske oblasti Gacko traži da se provede istraga nad povjerenicima "Ponove", a zna se da se u "Ponovi" radi o pronevjeri milijunskih iznosa u koje su "umješani najugledniji muslimani u ovom kotaru kao i dobar dio dužnosnika pojedinih ureda u ovom kotaru".¹⁶ Izvjestitelj se pita: "Tko smije zagristi jabuku pa povesti izvide o radu "Ponove" u ovom kotaru".¹⁷ Dakle, podjela hrane zadire u međunacionalne odnose, prijeteci stabilizaciji političkih prilika u Gackom.

Prehrambene prilike u Kotarskoj oblasti Stolac bile su slične prilikama u Gacku i Bileću. Izvjestitelj početkom siječnja 1943. izvješćuje velikog župana da se "prehram-

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, Ministarstvo unutarnjih poslova – Velikoj župi Dubrava od 18. 1. 1943., inv. br. 20011, taj. br. 303.

¹² Isto, kut. 15, Kotarska oblast Gacko – Velikoj župi Dubrava od 20. 2. 1943., inv. br. 20307, taj. br. 757. Obće upravno povjerenstvo obavjestilo je Veliku župu Dubrava 3. 3. 1943. da Supersloda „smatra potrebnim da se Jerković premjesti.“ (dopis inv. br. 20402, taj. br. 909 od 8. 3. 1943.)

¹³ Isto, kut. 14, Kotarska oblast Gacko – Velikoj župi Dubrava od 21. 1. 1943., inv. br. 20053, taj. br. 372.

¹⁴ Isto. Izvjestitelj smatra da gladan narod nije teško natjerati na nered i nagovoriti ga da traži hranu kad hrane svima nedostaje. Inače, iz izvješća je vidljivo da dio muslimana Gacka nije privržen Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, te da nastoje „svim mogućim silama našu vlast poniziti i da onaj dio muslimana koji je privržen vlasti Nezavisne Države Hrvatske zavadi i otuđi od te vlasti“. Izvješće je očitao pisao pristaša Petra Jerkovića. Dio muslimana koji se protiv vlasti vodi Abid Priguda koji traži otpust ili premještaj određenog broja dužnosnika u kotarskoj oblasti. Oni su sigurno i uputili žalbu Ministarstvu unutarnjih poslova.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

benim prilikama treba posvetiti najozbiljnija pozornost jer je glad leglo svakog zla”.¹⁸ Izvjestitelj u njoj vidi veliku opasnost za državu jer njezini protivnici u promidžbi zbog nestašice hrane uvelike djeluju protiv države, prikazujući je nesposobnom u rješavanju gorućih životnih problema stanovništva. U Stolcu se nisu uspjele formirati pučke kuhinje za siromašno stanovništvo zbog vjerskih različitosti.¹⁹ U siječnju 1943. vijesti o prehrani u Stolcu su loše. Stanje prehrane označava se “alarmantnim”. Hrana se očekuje, ali ne stiže. Nadležne zabrinjava veliki broj bolesnih, a bolest se sve više širi i poprima sve više maha. Tri kilograma kukuruza na mjesec po glavi stanovnika zaista je malo. Uvedene su i maksimirane cijene u slobodnoj prodaji živežnih namirnica. Međutim od te mjere ne očekuju se nikakvi rezultati u poboljšanju prehrane, jer se smatralo da bi te mjere bile efikasne kad bi narod imao u zalihama bar malo novca ili hrane, a on to nema. Zato mora jesti “divlje zelje i palentu” te “koru s drveća i kukuruzne klipove koje melje”.²⁰ U veljači 1943. iz Stolca su trebale biti upućene dvije skupine izbjeglica, jedna u Vukovar, a druga u Trebinje. Talijanski kamioni odvezli su ih u Čaplinu 13. veljače 1943.²¹ Inače treba konstatirati da su na području Kotarske oblasti Stolac svu vlast imali četnici koji “krstare općinama naoružani, Talijani ih smatraju svojom vojskom, oblače ih u svoje uniforme i primaju redovitu hranu od njih”.²² Iz dokumenta nije vidljivo kad su te izbjeglice upućene u Vukovar.

Očito su muslimansko-katolički odnosi u ovoj kotarskoj oblasti bili poremećeni, iz teksta izvire muslimansko-hrvatski sukob, koji je bio izražen u skupinama muslimanskih izbjeglica. Njih je dio Hrvata optuživao da su ih napadali zajedno s četnicima, da muslimani mrze katolike, praveći im nepravilike, s druge strane muslimani nisu bili zadovoljni vlašću koja poklanja katolicima više pažnje nego muslimanima, a katolici su isticali da muslimani surađuju s četnicima što je bilo moguće, jer je spomenuti Priguda bio povezan s dr. Ismetom Popovcem koji je formirao odrede muslimanske milicije, koja je surađivala s četnicima, a i sam se smatrao Srbinom.²³ Teško stanje prehrane u Kotarskoj oblasti Stolac spominje se i u izvješću Velikoj župi Dubrava od 11. siječnja 1943. godine. U njemu se navodi da je posebno težak položaj oko 500 izbjeglica od kojih je 140 Hrvata – katolika, a ostalo su Hrvati muslimanske vjere.²⁴ U siječnju 1943. nema izvješća o stanju prehrane u Kotarskoj oblasti Trebinje kao i u oblastima Čapljina i Ravno. Jedino postoji vijest iz Trebinja da je izvršena provalna krađa skladišta gdje su zaplijenjene namirnice trgovca Hasana Videna. Iz skladišta su odnesene tri kante masti

¹⁸ Isto, kut. 14, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava, od 13. 1. 1943., inv. br. 19974, taj. br. 225.

¹⁹ Isto, kut. 14, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 13.1. 1943., inv. br. 19974, taj. br. 225.

²⁰ Isto, kut. 15, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 25. 1. 1943., inv. br. 20151, taj. br. 520.

²¹ Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 15. 2. 1943., inv. br. 20159, taj. br. 528.

²² Isto, Oružničko krilno Zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 5. 1. 1943., inv. br. 19897, taj. br. 102.

²³ Isto.

²⁴ Isto. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj muslimani su smatrani Hrvatima, isticalo se da su oni „cvijet hrvatske nacije“.

i više vreća brašna. U krađi su sudjelovali stražari i oružnici.²⁵

Kotarska oblast Bileće preuzela je početkom veljače 1943. 1 000 kg prosne kaše, 45 000 kg sitne soli, 3 000 kg suhih šljiva i 200 kg graha. Navedenu količinu stanovništvo Kotarske oblasti Bileća dobilo je za mjesec dana. Izvjestitelji konstatiraju da navedene količine ne zadovoljavaju, ističući da kod ovakvog stanja prehrane ne iznenađuju česte krađe i prošnja po kućama “koja skoro prelazi u napast”.²⁶ Očekuje se naručenih 2 vagona kukuruza koji su trebali prispjeti iz Sušaka parobrodom te 2 vagona kukuruza koji su naručeni u Mostaru. Uočavajući probleme dovoza hrane čiji naručeni kontingenti redovito kasne i više od dva mjeseca, izvjestitelj napominje velikom županu da treba povesti “strogo računa i bar priličnu količini disponirati i otpremiti mjesečno u ovaj kotar, kako ne bi došlo do nemilih događaja uslijed gladi”.²⁷

Izvješćujući velikog župana o izbjeglicama koje se nalaze u Bileći, konstatira se da ih ima 170 obitelji iz raznih krajeva. Te su obitelji prepuštene “na milost i nemilost samih seljana, jer oni nemaju niti novaca, a niti hrane za uzdržavanje porodice”.²⁸ Kotarska oblast Bileća konačno je nakon pet mjeseci čekanja primila određeni kontingent hrane i to 31 000 kg hrane na 21 000 stanovnika. Svaki je stanovnik, dakle, dobio 0,70 kg krušne hrane. Izvjestitelj zaključuje da se od strane države ovom kraju ne poklanja nikakva pažnja s obzirom na nabavke hrane za prehranu stanovništva. Zato u kotarskoj oblasti Bileća vlada glad i “nema dana kada ne dođe staro i mlado da u suzama u očima ne traže pomoć”.²⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća, nadležno za kotarske oblasti Gacko, Trebinje, Stolac i Bileća, u svom izvještaju od veljače 1943. konstatira da na čitavom području Krila u prehrani “vlada bijeda i glad”, a promet se “vrši jedino željeznicom, a kolski put za stanovništvo nije siguran”.³⁰ Isti opis stanja prehrane Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća ponavlja i u izvješću od 14. veljače, navodeći da je “prehrana veoma loša, teška i ništa bolja nego ranije već i gora”.³¹ U Bileću su prema izvješću kotarskog predstojnika početkom ožujka 1943. bile 902 izbjeglice, a željeznička pruga Sarajevo – Mostar bila je u prekidu. Postojala je bojazan da će prekid prometa dulje potrajati što će uvelike onemogućiti dovoz hrane u Bileće koje inače oskudijeva

²⁵ Isto, kut. 14, Kotarska oblast Trebinje – Velikoj župi Dubrava od 22. 12. 1942., inv. br. 19876, taj. br. 53/1942.

²⁶ Isto, kut. 15, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 8. 1943., inv. br. 20111, taj. br. 462.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 16. 2. 1943., inv. br. 20176, taj. br. 550.

³⁰ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 8. 2. 1943., inv. br. 20119, taj. br. 471. Nesigurnost stanovnika uvjetovana je prvenstveno četničkom opasnošću. Četnički komandanti provode mobilizaciju u redove Dobrovoljačke antikomunističke milicije. U toj se aktivnosti ističe Mirko Popović koji u Kotarskoj oblasti Ravno prisiljava pravoslavno stanovništvo da pristupi odredima Dobrovoljačke antikomunističke milicije, koje se tome opire. Izvjestitelj za četnike tvrdi da su velikosrbi i „krvni neprijatelji naše države sa težnjom da hrvatski živalj unište i istrijebe“ te da u tom zločinačkom radu ne biraju sredstva.

³¹ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 14. 2. 1943., inv. br. 20230, taj. br. 642.

u hrani, a ima veliki broj izbjeglica, za koje su kotarske oblasti Bileća i Gacko imale velikih poteškoća u snabdijevanju hranom.³² Tražila su se rješenja njihovog iseljenja u druge krajeve, ali se pogodno mjesto nije moglo naći. Stolac početkom veljače 1943. nije podmirio potrebe za hranom u mjesecu siječnju, jer je primio manje količine hrane od količina koje je trebao primiti. Nije primio dva vagona kukuruza i pola vagona prosa. Za izbjeglice hrana je otkupljena i predana besplatno³³. U Kotarskoj oblasti Bileća najviše izbjeglica bilo je iz raznih dijelova Jugoslavije, pretežno pravoslavne vjere. O njima država ne brine, jedan dio hrane rođaci, a ima i onih koji nemaju nikoga. Traži se od nadležnih da im se pomogne u hrani ili novcu³⁴. Izbjeglice su živjele vrlo bijednim životom, postojeća vlast nije im mogla u njihovim teškim prilikama pomoći jer nije imala sredstava za nabavku hrane, a do hrane je i s novcem bilo teško doći, zaliha nije bilo. Hrana iz aprovizacije mjesecima je kasnila, stanovništvo je moralo umjesto hrane jesti travu. Od gladi se umiralo.

O stanju prehrane u Oružničkom krilnom zapovjedništvu Dubrovnik (Kotarske oblasti Dubrovnik, Pelješac i Čapljina) nije dosad bilo izvješća o prehrani. Međutim, navedeno Krilno zapovjedništvo početkom ožujka Velikoj župi dostavlja svoj izvještaj o stanju prehrane. Iz njega je vidljivo da i na tom području Velike župe Dubrava stanje nije ništa bolje nego u ostalim kotarskim oblastima. U izvještaju stoji da postoje veliki problemi u prehrani stanovništva. Navodi se da je ona očajna i da je stanje kritično i kod stanovništva, ali i kod oružnika. Hranu u švercu nitko ne može kupovati zbog visoke cijene proizvoda koji se nude, pogotovo hranu u švercu ne može kupovati "srednji stališ", službenici i oružnici. Državni službenici primili su povišicu plaće, ali ne i oružnici. Što se prometa tiče, od Dubrovnika do Mostara i obratno u željezničkom prometu nije zastoja, a zastoja nema i u prometu na cestama, samo postoji oskudica benzina i nafte pa je promet bio jako ograničen.³⁵

Zamjenjujući kotarskog upravitelja Luku Beata u Kotarskoj oblasti Ravno, tajnik Velike župe Dubrava Ante Mihović sastavio je za velikog župana Antu Buća opširan izvještaj o problemima prehrane u Kotarskoj oblasti Ravno kojeg je veliki župan uputio Ministarstvu unutarnjih poslova. Mihović smatra da pitanje prehrane u toj kotarskoj oblasti treba žurno riješiti jer će "sviet pomrijeti od gladi". Nije bolje, piše Mihović, ni u Kotarskoj oblasti Stolac gdje je stanovništvo "prepušteno samovolji četnika koji danomice uništavaju preostalo hrvatsko-muslimansko pučanstvo". Talijanska vojna

³² Isto, kut. 15. Prekid željezničkog prometa vjerojatno je uslijedio zbog rušenja mosta kod Jablanice (krajem veljače i početkom ožujka), da se prevare njemačke i talijanske snage kako partizani ne namjeravaju prelaziti rijeku Neretvu i krenuti prema Hercegovini. Međutim, partizani su izgradili provizorni drveni most preko kojeg su prešli u Hercegovinu s velikim brojem ranjenika i bolesnih od tifusa. Iz dokumenata je vidljivo da je ponovni promet krenuo tek za mjesec dana.

³³ Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 10. 2. 1943., inv. br. 20121, taj. br. 475.

³⁴ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 6. 3. 1943., inv. br. 20277, taj. br. 715.

³⁵ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 6. 3. 1943., inv. br. 20281, taj. br. 722.

komanda javno izjavljuje da njihova vojska na tom području ne može davati zaštitu čitavom hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, već samo onima koji su u mjestu Stolac. Prehrana stanovništva, piše Mihović, "postala je zabrinjavajuća, a prekid željeznice došao je baš u najtežem času kad je nestalo dosadašnjeg zelja, krompira, nema ribe, a većinom ni kruha nema. Sviet je u vrlo teškim prilikama, pak su slučajevi smrti od gladi učestali u svim kotarevima ciele župe. Sam grad Dubrovnik koji je dosad redovito primao obroke kruha došao je u teški položaj."³⁶

Opisujući probleme prehrane u Kotarskoj olasti Ravno, Ante Mihović izvještava da prehrana pučanstva u Kotarskoj oblasti Ravno zavisi o urodu na Popovom Polju na kojem urod plodova ovisi o zadržavanju vode u njemu koje iz godine u godinu varira. Plodove prošlogodišnje žetve stanovništvo nije moglo koristiti u 1943. jer ga nisu uspjeli požnjeti iz razloga što pravoslavno stanovništvo nije dozvolilo vlasnicima da poberu plodove. Ne samo da su pravoslavci otimali noću plodove s polja nego su i danju naočigled vlasnika plodova dolazili na njihova polja i želi žito kao svoje. Nije ih imao tko zaštititi, a nisu smjeli ići u polje jer bi ih susjedi pravoslavci puškama pobili.

Tako je Hrvatima žetva propala. Mihović navodi da su pojedinci kradomice spasili po neku sitnicu s najbližih njiva i to većinom nedozrele plodove. Na taj se način dogodilo da pojedinac koji je ranijih godina mogao požnjeti 20, 30, 40 pa i do 60 kvintala kukuruza, prosa i graha, ovaj put sabrao je tek 30, 50, 100 ili najviše 200 kg kukuruza, a velika većina nije ubrala ni zrna. Slično je bilo i s drugim plodovima povrća i voća, kao i stokom i stočnim proizvodima. Zbog stalne pljačke broj stoke u 1943. uvelike se smanjio, pa stočarstvo kao gospodarska djelatnost u 1943. nije predstavljala nikakvu posebnu vrijednost. Velikom broju obitelji pokradeni su volovi, krave, ovce i koze. Hrvatske obitelji više nisu gojile ni svinje. Svaka obitelj je prije rata gojila bar po jednu svinju. U 1942. u Kotarskoj oblasti Gacko nije se zaklalo ni pet svinja.³⁷

Ne mogavši kupiti hranu iz aprovizacije, narod se hranio raznim travama i korijenjem, koje se prije stoki spremalo, pa mjesto pšenice i kukuruza narod "tuče i melje kuželjine (kukuruzne klipove) te tu bezukusnu i neprobavljivu kašu jede mjesto kruha i pure".³⁸ Mihović u svom izvješću navodi i posljedice koje u ljudskom organizmu uzrokuje neishranjenost, pri tome navodi oticanje udova, potpunu iznemoglost, nesposobnost za bilo kakav rad, kao i nekoliko slučajeva smrti od glada uza sve vrlo povoljne zdravstvene prilike samog mjesta. Na kraju konstatira da se posljedice neishranjenosti najbolje opažaju na djeci koju spašavaju dječje kuhinje. Bez tih kuhinja, kaže Mihović, stanje bi bilo katastrofalno.³⁹

³⁶ Isto, kut. 15, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutarnjih poslova od 14. 3. 1943., inv. br. 20308, taj. br. 758.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, Ante Mihović – Velikoj župi Dubrava od 8. 3. 1943., inv. br. 20337, taj. br. 801.

³⁹ Isto, kut. 15. U Kotarskoj oblasti Ravno 1943. bile su tri dječje kuhinje – u Ravnom, Veljoj Medji i Trebimlji. U tim kuhinjama hranilo se 350 djece. Bilo je i više kandidata za prehranu, ali nije bilo dovoljno sredstava za nabavku hrane.

Teške prilike u prehrani u izvješćima kotarskih oblasti i oružanih krilnih zapovjedništava utječu na političko opredjeljivanje naroda, pogotovo onog dijela koje je orijentirano prema komunistima, jugoslavenski orijentiranim elementima i tzv. anglofilima. Nezadovoljstvo se javlja i kod siromašnog pučanstva koje je uviđalo da mu za prevladavanje prehrambenih problema nitko u državi ne može pomoći, kao ni od opasnosti koja mu prijeti od četnika, tzv. antikomunističkih boraca, koji provode represalije nad hrvatskim i muslimanskim narodom Velike župe Dubrava. Stanovništvo želi “spasiti život na bilo koji način, bez obzira na to kakav će režim vladati u zemlji, jer očajava od bijede i straha pred elementima koji su neraspoloženi prema hrvatskom pučanstvu i svemu što je hrvatsko.”⁴⁰ U ožujku 1943. Krilno zapovjedništvo Bileće uočava da nema bitnih pomaka na bolje kad je riječ o prehrani, prilike su i nadalje “teške, pučanstvo gladije” jer je došlo u veoma težak položaj. Bijeda i glad uzrokuje stvaranje nezadovoljstva ratom, narod želi okončanje bez obzira tko će u ratu pobjediti, jer mu je dosta bijede, siromaštva i gladi.⁴¹

Nezadovoljstvo predstojnikom Kotarske oblasti u Gacku nije se već dva mjeseca smirilo, ono je još uvijek aktualno. Za njega se zainteresirala i Komanda II. talijanske armije (zvana Supersloda – Komanda za Sloveniju i Dalmaciju), ona preko Obćeg upravnog povjerenstva piše Velikoj župi Dubrava navodeći da “kod pučanstva Gacka raste svakim danom nezadovoljstvo radi tamošnjeg kotarskog predstojnika Petra Jerkovića kojeg se sve više optužuje radi nepravilnog djelenja živežnih namirnica.”⁴² Supersloda smatra da Jerkovića treba premjestiti ne bi li se neraspoloženje naroda donekle smirilo.

U izvještaju Velike župe Dubrava Komandi II. talijanske armije (Supersloda) veliki župan Ante Buć opširno obrazlaže probleme vezane uz prehranu stanovništva. Konstatira da pitanje prehrane i obustava prometa željeznicom prema Sarajevu predstavlja za Veliku župu Dubrava “veliku brigu” jer sve to uvelike ugrožava javni poredak u najtežem dijelu godine kada su zalihe hrane na izmaku, a plodova na zemlji u proljeće nema. Veliki župan ponavlja ono što su mu izvjestitelji kotarskih oblasti i oružničkih krilnih zapovjedništava naznačili kako stanovništvo melje klipove kukuruza bez zrna i kako narod jede kljenovu koru jer se na zemlji ne može ništa naći, a druge hrane nema.⁴³

Veliki župan smatra da je stanje prehrane u vrlo teško, da zaliha hrane u skladištima

⁴⁰ Isto, kut. 16, Oružničko krilo zapovjedništvo Bileće – Velikoj župi Dubrava od 18. 3. 1943., inv. br. 20369, taj. br. 842.

⁴¹ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 18. 3. 1943., inv. br. 20369, taj. br. 842.

⁴² Isto, Obće upravno povjerenstvo – Velikoj župi Dubrava od 3. 3. 1943., inv. br. 20402, taj. br. 909. U dokumentima se II. talijanska armija, uz naziv Komanda za Sloveniju i Dalmaciju, skraćeno naziva Supersloda.

⁴³ Isto, kut. 16, Velika župa Dubrava Superslodi i Ministarstvu unutranjih poslova od 31. 3. 1943., inv. br. 20420, taj. br. 931.

nema te da se takvo stanje usko povezuje s održanjem poretka i čuvanjem autoriteta države. On donekle prekora nadležne u Vladi i ministarstvima što su se oglasili na njegove ranije zamolbe da se za ovakve slučajeve, kao što su prilike u Velikoj župi Dubrava, osigura izvjesna pričuva koja bi mogla odmah ublažiti krizu. Župan kritizira i trgovce koji na slobodnom tržištu u nestašici dižu cijene hrani. Međutim, navodi da ionako mali broj ljudi može hranu kupovati na slobodnom tržištu, pa da su i cijene niže ne bi se širim slojevima mnogo pomoglo da se prehrani. Veliki župan zahtijeva od Vlade da pronade mogućnost prijevoza hrane morskim putem te da taj prijevoz ne ovisi samo o željeznici, koja nailazi na razne probleme u prijevozu tereta i putnika. Ublažavanje krize u prehrani veliki župan vidi u posudbi bar i malih količina brašna od talijanske vojne komande jer ne postoji mogućnost organizacije drugačijeg prijevoza na kraće vrijeme, s obzirom na to da postoji i nestašica pogonskog goriva za prijevoz hrane kamionima.

U nizu problema s prehranom stanovništva, veliki župan skreće pozornost Vladi na položaj državnih službenika – činovnika, bez kojih nema solidne i dobro izgrađene državne uprave. Veliki župan smatra da je činovništvo, nadasve ono niže, došlo u tako teške prilike da je bilo “prisiljeno rasprodati svaku stvar što je imalo, te danomice zapada u sve veće poteškoće.”⁴⁴ Zbog niskih plaća činovništvo ne može na pošten način sebi i obitelji osigurati najnužnije potrebe u prehrani, a za odjeću i obuću od plaće ne može odvojiti ni jednu kunu. Činovništvo živi jedino od mjesečnih prinadležnosti koju prima u plaći, zato je njihov položaj specifičan pa bi država o tome morala voditi računa.

Izvjestaji upućeni velikom županu u travnju mjesecu 1943. u pogledu prehrane nisu optimistički, i dalje se jadikuje zbog loše i oskudne prehrane. Iz Bileća javljaju da je prehrana vrlo slaba, “bolje reći nikakva jer ima slučajeva smrti od gladi.”⁴⁵ I na području Kotarske oblasti Bileća stanovništvo se hranilo travom i korijenjem, od čega čovjek “natekne i malaksa.”⁴⁶ Izvjestaju upućenom nakon deset dana uslijedilo je velikom županu i drugo izvješće o prehrani u Bileću, koje nije bilo ništa bolje od predhodnog. I ovom prilikom konstatira se da je stanje očajno, da narod gladuje, da se za njega nitko ne brine, navodeći pritom tržišne cijene na tržnici u Stolcu.⁴⁷

Za ublažavanje nestašice komanda talijanske vojske u Stolcu dala je vagon brašna koje će se raspodijeliti na 21 124 žitelja, što je zaista malo, jer će se po osobi podijeliti

⁴⁴ Isto, kut. 16, Velika župa Dubrava – Vladi Nezavisne Države Hrvatske, od 31. 3. 1943., inv. br. 20420, taj. br. 931.

⁴⁵ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 1. 4. 1943., inv. br. 20455, taj. br. 983.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 8. 4. 1943., inv. br. 20519, taj. br. 1066. Cijene na tržnici u Stolcu 7. 4. 1943. bile su sljedeće: maslo 1500 kuna, kajmak 1000 kuna, suho svinjsko meso 800 kuna, svježe meso 500 kuna, krumpir 80 – 200 kuna, grah 300 kuna, kupus 70 kuna, kukuruzno brašno 320 kuna, ulje 1000 kuna, sir 700 kuna, jaja komad 35 – 40 kuna, mlijeko 70. Cijene su bile pristupačne onima koji imaju dnevni prihod od najmanje 2000 kuna, a takvih je bilo malo.

50 dkg brašna za mjesec dana. Kotarska oblast očekuje vagon kukuruza, šest vagona krumpira i pet vagona repe, međutim navedene količine nisu stigle na vrijeme u Stolac.⁴⁸ Izvjestitelj daje do znanja velikom županu sljedeće: “Ako se ovom kotaru ne pruži pomoć u hrani i to žurno prijeti opasnost od velike gladi i nisu isključeni daljnji slučajevi smrti.”⁴⁹ Slične alarmantne vijesti dolaze velikom županu i iz Dubrovnika. Dobra vijest stiže iz Stolca kojem je stigao vagon kukuruza i vagon kukuruznog brašna što je sigurno ublažilo glad na području te kotarske oblasti.⁵⁰ U Stolcu se nije poboljšao položaj izbjeglica što je uvelike opterećivalo kotarsku upravu i kotarskog predstojnika. Broj izbjeglica nije se smanjio. Za život izbjeglica u izvještaju konstatira se da žive “više nego biednim životom” te da oblast više od mjesec dana za njih nije dobila hranu, a da je za 80% pučanstva hrana trava.⁵¹

Problem dostave hrane od nadležnih za Kotarsku oblast Stolac u razdoblju od 1. kolovoza 1942. do 1. veljače 1943. vidljiv je iz činjenice da je ta oblast u navedenom razdoblju dobila samo 31 000 kg hrane na 21 600 stanovnika, dakle samo 0,70 kg brašna po osobi za pola godine.⁵² Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća donosi u izvještaju od kraja travnja 1943. stanje cijena na tržnici i prehrani u Trebinju. Donosimo i te cijene za usporedbu s cijenama na tržnici u Stolcu. Evo tih cijena na 21. travnja: maslo 1700 kuna, kajmak 1200 kuna, suho svinjsko meso 1200 kuna, ovčje suho meso 1000 kuna, svježe meso 500 – 600 kuna, krumpir 200 kuna, grah 400 kuna, kupus 90 kuna, kukuruzno brašno 350 kuna, ulje 1200 kuna, jaja komad 4 kune, mlijeko 70 kuna.⁵³

Ni krajem travnja 1943. stanje u prehrani stanovnika Kotarske oblasti Bileća se u biti nije promijenilo. Kotarska oblast Bileća javlja velikom županu alarmantne vijesti da u Bileću ima i slučajeva smrti od gladi, a da ta oblast ima “deponiran jedan i pol vagon kukuruza i šest vagona krumpira, međutim, od toga nije ništa stiglo.”⁵⁴ U dopisu iste kotarske oblasti velikom županu od 20. travnja piše da je u stolačkom kraju: “kod pučanstva nastupila glad” te da se nitko ne stara o prehrani naroda, pa je zato “stanje nesnošljivo.”⁵⁵ Po prvi puta se u izvješćima navodi da građani kritiziraju vlast te da su revoltirani stanjem, a da se krijumčarenje s pojedinim živežnim namirnicama popelo na svoj “najviši stupanj”, pri tome se navode i cijene prehrambenih proizvoda

⁴⁸ Isto, kut. 16, Kotarska oblast Stolac Velikoj župi Dubrava od 1. 4. 1943., inv. br. 20455, taj. br. 983. Dokumenti ne donose podatke o plaćama činovnika i oružnika pa ih nije moguće prezentirati.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileće – Velikoj župi Dubrava od 4. 4. 1943., inv. br. 20471, taj. br. 1001

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 23. 4. 1943., inv. br. 20537, taj. br. 1151. I u ovom izvještaju piše da su cijene pristupačne samo onima koji dnevno imaju oko 2000 kuna prihoda. Oni koji nisu bili u stanju po navedenim cijenama kupiti hranu morali su gladovati pa nisu bili rijetki primjeri umiranja od gladi i iznemoglosti.

⁵⁴ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 15. 4. 1943., inv. br. 20572, taj. br. 1100.

⁵⁵ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 20. 4. 1943., inv. br. 20589, taj. br. 1129.

na bilećkoj tržnici.⁵⁶ S obzirom na navedeno, treba pripomenuti da se u ovo vrijeme vode žestoke borbe s partizanima koji zaposjedaju i najveća mjesta kotarskih oblasti (Nevesinje, Gacko, Stolac, Avtovac, Ljubinje – čitava sjeveroistočna Hercegovina bila je u partizanskim rukama).

Predstojnik Kotarske oblasti Stolac 13. travnja 1943 stanje u Stolcu opisuje ovim tekstom: “Zadnji dan prošao u miru. Privremeno je udaljena opasnost od provale partizana, ali su ostali četnici koji s preziranjem gledaju na sve što je hrvatsko te naše pučanstvo sa strahom očekuje razvoj događaja. Pučanstvo je navalilo na ured tražeći propusnice s namjerom da napuste Stolac i otputuju tamo gdje misle da je sigurnije i gdje će se s hranom osigurati. Oblast nije u stanju zaustaviti ih, jer pored teških političkih prilika – glad sili pučanstvo da se snađe na bilo koji način, jer ova oblast nije u stanju osigurati pučanstvu ni politički ni ekonomski mir, a vrlo je teško gledati gladno pučanstvo kako skapava ulicama Stolca.”⁵⁷ Talijanska vojna komanda početkom travnja pomogla je ublažavanju gladi u Kotarskoj oblasti Stolac sa 700 kg brašna koje je podijeljeno stanovnicima stolačke oblasti. Goneći iz Stolca dobiveno brašno, seljake su napali četnici između mjesta Hodovo i Kozice. U napadu je ubijen Mujo Boškailo iz Hodova, ostali seljaci su se razbjegli, a četnici brašno odnijeli.⁵⁸ Početkom travnja na području Stolca vodile su se žestoke borbe s partizanima koji su zauzeli mjesta Berkoviće i Dabricu i dominirali područjem Hrguda.⁵⁹

PROBLEMI PREHRANE U DUBROVAČKOM KOTARU DO SVIBNJA 1943.

U Velikoj župi Dubrava postojale su velike razlike između njezina kontinentalnog dijela, koji se prostirao u istočnoj Hercegovini, i obalnog dijela koji je obuhvaćao područje Kotarske oblasti Dubrovnik.⁶⁰ Te su razlike postojale s obzirom na nacionalni sastav stanovništva, gospodarski razvitak, političko opredjeljenje te svakodnevni život stanovništva. Dubrovački kotar po nacionalnosti bio je u najvećoj mjeri hrvatski, a po

⁵⁶ Isto, kut. 16. Evo cijena proizvoda na bilećkoj tržnici 20. 4. 1943.: narodno brašno 600 kuna, kukuruzno brašno 500 kuna, mast 1500 kuna, ulje 1200 kuna, meso 500 – 600 kuna, slador 600 kuna, riža – tjestenina 600 kuna, riba 250 – 500 kuna, luk 100 kuna, povrće 70 – 100 kuna, jaja komad 60 – 70 kuna. Komentar izjavitelja o cijenama je sljedeći: „Na ovakove cijene niti državni službenici sa svojim berivima nisu u stanju podmiriti potrebe par dana. Ovome se treba stati na kraj svim mogućim srestvima jer će u protivnom doći do posljedica koje će se teško moći izliječiti. Kod gladnih službenika pao je moral.“

⁵⁷ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 8. 4. 1943., inv. br. 20519, taj. br. 1066.

⁵⁸ Isto, kutija 17, Župska redarstvena oblast Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 1. 5. 1943., inv. br. 20649, taj. br. 1264.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Kotarska oblast Dubrovnik obuhvaćala je uglavnom područje nekadašnje Dubrovačke Republike, grad Dubrovnik, Konavle, Župu dubrovačku, Dubrovačko primorje, poluotok Pelješac, otok Mljet i Elafitske otoke.

vjeroispovijedi stanovnici su bili katolici koji su se u predratnoj Jugoslaviji izjašnjavali kao Hrvati i pripadnici Hrvatske seljačke stranke, za koju su na izborima redovito glasali. Stanovništvo se bavilo uglavnom poljoprivredom, bili su vinogradari, maslinari i ribari. Kod stanovnika istočne Hercegovine prevladavalo je stočarstvo uz zemljoradnju. Po nacionalnosti najviše je bilo Srba pa Muslimana, a najmanje je bilo Hrvata. Srbi su politički bili pristaše režimskih stranaka koje su zagovarale monarhijski oblik vladavine, centralizam, srpstvo, odnosno jugoslavenstvo. Muslimani su prije Drugoga svjetskog rata bili opredijeljeni za politiku Mehmeda Spahe koja je lavirala između hrvatskih i srpskih opcija, dok su Hrvati isključivo bili orijentirani prema Hrvatskoj seljačkoj stranci. U Drugome svjetskom ratu srpski nacionalni korpus dijeli se između četnika i partizana, Muslimani su u početku bili uz ustaše koji su isticali da su “cvijet hrvatske nacije”, ali je bilo i onih koji su bili uz četnike. Bilo je i muslimana autonomista, koji su isticali svoj samostalni muslimanski politički program.

Do ožujka 1943. izvještaji su upućivani Velikoj župi Dubrava od Kotarske oblasti Dubrovnik ili Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik ili pak od Župske redarstvene oblasti Dubrovnik, ali se skoro ni u jednom dokumentu ne apostrofiraju problemima vezani uz prehranu u Kotarskoj oblasti Dubrovnik. Budući da do 1943. na Pelješcu nije praktički djelovala Ispostava kotarske oblasti u Janjini, s tog su područja dolazile samo vijesti o aktivnostima partizana na Pelješcu ili reakcije talijanske vojske na partizanske akcije. Tek u ožujku 1943. javljaju se u izvještajima spomenutih političkih i upravnih subjekata i vijesti o problemima prehrane i u Kotarskoj oblasti Dubrovnik i to prvenstveno u gradu Dubrovniku.

Prvi koji u izvještaju navodi probleme prehrane je zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik Zvonimir Šporčić. On u izvještaju Velikoj župi 18. ožujka 1943. spominje prosvjede u Dubrovniku 10. i 11. ožujka 1943. U izvješću stoji da se “grupa gladnog stanovništva u Dubrovniku i okolici skupila pred zgradom Velike župe i pravila demonstracije, tražeći hranu.”⁶¹ Prosvjednici su tražili smjenu općinske uprave, prvenstveno načelnika Karlovića, ističući uzvike prosvjednica: “Dajte nam kruha, sramota, umiremo od gladi, dajte vlast Talijanima koji bolje obskrbljuju svoje pripadnike nego vi nas.”⁶² Uz navedeno žalile su “čestite i ispravne Hrvate koji ispravni stradavaju od gladi i od svega drugoga.”⁶³ Dokumenti o navedenom tvrde da su prehrambene prilike u Dubrovniku i u cijeloj Velikoj župi Dubrava vrlo teške, toliko teške da su česti slučajevi smrti od gladi te otečenost zglobova od iznemoglosti organizma. Teško stanje prehrane u Velikoj župi Dubrava dovodi se u vezu i s prekidom željezničkog prometa u drugoj polovici veljače na pruzi Sarajevo – Mostar. Doprema jednog vagona krumpira u Du-

⁶¹ HDA, fond VŽD, kut. 16, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik od 18. 3. 1943., inv. br. 20369, taj. br. 842.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

brovnik početkom ožujka donekle je ublažila glad, ali je to, tvrdi se, bila “kapljica u usta gladnog naroda koji skapava.”⁶⁴

Talijanska vojna komanda u kritičnom momentu odbila je dati pozajmicu hrane, obrazlažući to činjenicom da raniju pozajmicu Dubrovačka gradska općina nije dosad vratila. U toj teškoj situaciji veliki župan Ante Buć odlučio je otputovati u Zagreb s ciljem predodjenja Vladi u kakvim se prehrambenim prilikama nalazi Dubrovnik i cijela Velika župa Dubrava. Nakon prosvjeda u Dubrovnik je stigao i komandant II. talijanske armije, general Robotti, kojem je veliki župan uputio izvješće sastavljeno u Župskoj redarstvenoj oblasti. Ministarstvo unutrašnjih poslova traži još jedno izvješće o navedenim prosvjedima u Dubrovniku. Iz sadržaja zahtjeva vidljivo je da oni koji su Ministarstvu poslali izvješće prije velikog župana nisu izvješće sastavili objektivno, optužujući za sve načelnika općine Karlovića. Sumnjalo se da se u događajima u vezi s prosvjedima kriju i politički, prevratnički motivi, zato se tražilo iscrpno izvješće.

U fondu Velike župe Dubrava o tim prosvjedima postoje izvješća Ministarstva unutrašnjih poslova, Zapovjedništva hrvatske mornarice, Ministarstva domobranstva i Velike župe Dubrava. Uspoređujući navedena izvješća vidljiva je podudarnost opisa događaja, ali ne i objektivni komentar uzroka. Iz izvješća Glavnog stožera Ministarstva domobranstva (kojeg mu je uputilo Zapovjedništvo VI. pješačke divizije) stoji da je 10. veljače oko 10 sati u Dubrovniku pred zgradom Velike župe Dubrava i Gradske općine Dubrovnik grupa građana prosvjedovala, naročito žene, s povicima “Dajte nam kruha!”, “Umiremo od gladi!” Prosvjednici su optuživali gradonačelnika Karlovića da on, dok narod gladuje i od gladi umire, hrani osam svinja kukuruzom i upotrebljava radnu snagu i radnike isplaćujući ih žitom i brašnom. Gradonačelnika optužuju da je zasijao više kvintala krumpira na svom zemljištu, koji je bio namijenjen za prehranu građana.⁶⁵ Prozivana je i hrvatska država povicima “Sramota je da se o nama ne brine i ne vidi da umiremo od gladi.”⁶⁶ Oko stotinjak prosvjednika/ca rastjerali su redarstvo i talijanski oružnici – karabinjeri. Prosvjed je prvog dana trajao oko 20 minuta. U izvješću piše da su se nakon prosvjeda na “svakom koraku čuli prosvjedi da sirotinja umire od gladi, a gospoda imaju svega u izobilju jer kupuju hranu u švercu za skupe pare.”⁶⁷

Lučko zapovjedništvo Dubrovnik informira Zapovjedništvo hrvatske mornarice o prosvjedima 10. i 11. ožujka. O prosvjedu 10. ožujka ponavlja napisano u izvješću zapovjedništva VI. pješačke divizije i dodaje da gradonačelnik “ždere koliko hoće, a njih hrani grahoricom.”⁶⁸ Na prosvjedu 11. ožujka pojavilo se mnogo više prosvjednica/ka, njih od 500 do 600, koji su jače izražavali svoje prosvjede nego prethodnog dana.

⁶⁴ Isto, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 16. 4. 1943., inv. br. 20528, taj. br. 1080.

⁶⁵ Isto, kut. 16, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutarnjih poslova od 16. 4. 1943., inv. br. 20528, taj. br. 1080. Navedenog dana na prosvjedu bilo je oko 100 prosvjednica/ka.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

Ponovo se predbacivalo načelniku da sadi krumpir na svom imanju u Župi za sebe i svoje svinje, “a bolje bi bilo da ga kad sazri dađe Crvenom križu, da nahrani gladne a ne da ga daje svinjama”. Od načelnika traži hranu koju su navodno Talijani dali za dubrovačku sirotinju, a on hranu dijeli “najprije gospodi koja je na vlasti, a sirotinji što ostane, toliko da nam oči zamažu.”⁶⁹

Prijetilo je da se prosvjed pretvori u nered, budući da su prijetnje bile sve oštrije i poprimale su sve ozbiljniji oblik. Postojala je mogućnost da, ako se odmah ne intervenira, dođe do ozbiljnih posljedica, pa je Župsko redarstvo pozvalo u pomoć karabinjere koji su odmah stigli, račistili i rastjerali prosvjednice/ke, a neke su prosvjednice i uhitili. Uhićeno je oko 30 prosvjednica, koje su sprovedene u talijanski zatvor. Sutradan, 12. ožujka, pred općinskom zgradom postavljena je “vatrogasna mlaznica” kojom se namjeravalo rastjerati daljnje prosvjednike, ako se pojave. Preventivno su ispred općinske zgrade postavljene staže oružnika i karabinjera, koji su stražarili neprekidno, ne dozvoljavajući ikom zadržavanje u blizini zgrade, kao i skupljanje po ulicama grada. Navedeno nije spriječilo skupinu žena da izvan gradskih zidina, pred vratima na Pločama, čeka gradonačelnika koji je trebao doći automobilom. Žene su imale namjeru razbiti prozore automobila s kojim će se dovesti gradonačelnik i njega napasti kamenjem. Na kraju se konstatira da je prekid željezničkog prometa od Mostara do Sarajeva trajao mjesec dana, pa da je u to vrijeme prehrana građana došla u pitanje jer u gradu nije bilo nikakve pričuve hrane.⁷⁰

Iz izvješća Glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu Ministarstva unutarnjih poslova Velikoj župi Dubrava zaključuje se da je ono bilo uvjereno da je gradonačelnik Karlović zaista i počinio ono što su prosvjednice izvikivale, tražeći od velikog župana da se gradonačelnik smijeni. Međutim, veliki župan Ante Buć bio je drugačijeg mišljenja, znao je da su napadi na gradonačelnika, smišljeni od skupine građana, neistiniti i da gradonačelnik ne hrani svinje niti uzgaja krumpir. Veliki župan odgovora Glavnom ravnatelju za unutarnju upravu da se pritužbe na gradonačelnika zasnivaju na “neprijateljskim željama i intrigiranju nama nesklonim elementima kojima je zazorna njegova djelatnost, osobito u prehrani grada te u drugim granama gradske uprave.”⁷¹ Braneći Karlovića, veliki župan zaključuje: “Može se sigurno kazati da je dr. Karlović čitavo svoje vrijeme posvetio samo službi načelnika, te da je u tom polju imao do sada dobrih uspjeha, što do sada nije bio nikada slučaj u Dubrovniku, jer su načelnici do sada, uzimali to zaposlenje kao nuzgredno, te bi ga obavljali nakon svojih poslova, ukoliko bi im oni ostavili vremena. Istina je, tvrdi veliki župan, da neprijateljska promičba, kojoj nasjedaju i pojedinci, iako iznutra (iz hrvatskih krugova) u zadnje doba šire svakojake izmišljotine i laži o dr. Karloviću, kao npr. da ima 11 svinja i da ih hrani kukuruzom i

⁶⁹ Isto, kut. 16, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 16. 4. 1943., inv. br. 20528, taj. br. 1080.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

brašnom i slično tome, no ni jedan dobronamjeran i ozbiljan čovjek tome ne nasjeda”, a potpisanom je sasvim točno poznato da “dr. Karlović nema uopće nikakvih svinja.”⁷² Svojim stanovištem dr. Ante Buć je dr. Karlovića obranio od laži i zadržao još neko vrijeme na mjestu gradonačelnika Dubrovnika. Župska redarstvena oblast Dubrovnik prosvjedima je dala političko obilježje, trideset uhićenih žena sprovedeno je u talijanske zatvore. Izvjestitelj Lučkog zapovjedništva Dubrovnik Zapovjedništvu hrvatske mornarice – Pomorskom redarstvenom odjelu, smatra da “uhićene žene neće tako brzo biti puštene jer se čini, da su vlasti zauzele mišljenje da razlog demonstracija valja tražiti u političkom pokretu ako ne i u komunizmu.”⁷³ U historiografskoj literaturi do 1990. nije se pisalo o ovim prosvjedima. Da su komunisti s tim imali veze, sigurno bi se o prosvjedima pisalo.

Na Pelješcu je problem prehrane imao donekle drugačije uzroke i uvelike su problemi proizlazili iz talijansko-partizanskih odnosa. Na Pelješcu se od 1942. razvija autohtoni partizanski pokret. Pelješčani pod vodstvom Ive Mordina “Crnog” formiraju Pelješku partizansku četu koja pruža otpor talijanskoj vojsci, malobrojnim oružnicima i domobranima, kao i Pelješčanima koji podržavaju vlast Nezavisne Države Hrvatske kao špijunima, koji dojavljuju talijanskoj komandi kretanje partizana. U nemogućnosti likvidacije partizana, talijanska komanda na Pelješcu uz uhićenja, zatvore, streljanja, bombardiranja, paleža zgada i čitavih sela i pljačke stanovnika uvodi i mjeru odmazde prema svim stanovnicima Pelješca, pogotovo obiteljima čiji su članovi bili u partizanima. Zabranjuje se organima Velike župe Dubrava da Pelješčanima dodjeljuje hranu iz aprovizacije, zabranjuje im se da u Dubrovniku i Metkoviću kupuju hranu u slobodnoj prodaji, čak im se zabranjuje da kad odlaze u obradu polja nose hranu sa sobom samo zato da je slučajno ne bi dali partizanima.⁷⁴

Ocjenjujući opće prilike prehrane na Pelješcu, Ministarstvo vanjskih poslova krajem svibnja konstatira da je na Pelješcu stanje prehrane stanovništva “očajno” jer je “ribanje zabranjeno, ni zrna hrane ne smije se uvesti. Nitko sobom na rad u polje ne smije nositi hranu, za ručak se dolazi kući.”⁷⁵ Ne treba navedenom posebnog komentara. Mjera vojnog zapovjednika Pelješca ugrozila je obradu polja i egzistenciju života svih Pelješčana. Iz straha od odmazde Pelješčani su ponizno izvršavali zapovi-

⁷² Isto. Veliki župan tražio je da se klevete o dr. Karloviću raskrinkaju, a širitelji laži pozovu na odgovornost i po zakonu kazne. Na kraju je dokazano da je laži o dr. Karloviću širio učitelj crtanja u Nižoj obćoj školi Antun Mostarčić, za kojeg je veliki župan imao obavijest da se često opija te da je slično radio i trgovcu Ivi Rojnici, bivšem ustaškom stožerniku Velike župe Dubrava, koji ga je javno na ulici pretukao.

⁷³ Isto, kut. 16, Zapovjedništvo hrvatske mornarice – Pomorsko redarstveni odjel – Glavnom stožeru oružanih snaga – Pomorsko redarstveni odjel od 24. 3. 1943., inv. br. 20524, taj. br. 1075.

⁷⁴ Isto, kutija 17, Ispostava Kotarske oblasti u Janjini – Velikoj župi Dubrava od 25. 4. 1943., inv. br. 20619, taj. br. 1222. Bio je to fašista Armando Rocchi, zapovjednik „crnih košulja“ na Pelješcu.

⁷⁵ Isto, Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske – Velikoj župi Dubrava od 27. 5. 1943., inv. br. 20750, taj. br. 1425.

jedi “trpeći pognute glave.”⁷⁶

Spomenuti talijanski vojni komandant Pelješca Armando Roochi, vođa “fašističkih crnih košulja”, uz navedene zabrane zabranio je u Trsteniku, Žuljani i Dračama svaku vrst ribolova. Navedena mjera teško je pogodila stanovnike Pelješca, pogotovo uz zabranu aprovizacije i uvoza hrane izvan Pelješca. Povjerenstvo financijalne straže u Trsteniku piše Obćem povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske pri II. armiji da oni i pučanstvo Pelješca ovim mjerama “očajavaju od gladi jer je prehrana s obzirom na gore istaknuto nikakva, dok se ribarenje pučanstvu na suprotnoj strani na otoku Mljetu u istom kanalu dozvoljava. Osim toga zabranjeno je u ovim mjestima pristajanje svakom plovilu, jer su ta mjesta proglašena mrtvim lukama.”⁷⁷

Protiv ove odluke Velika župa uložila je prosvjed nadležnim talijanskim vojnim vlastima, a Ministarstvo narodnog gospodarstva traži od Općeg upravnog povjerenstva da se ukine zabrana noćnog ribarenja jer je ono jedan od glavnih izvora prehrane stanovnika uz jadransku obalu, pa tako i na Pelješcu. Lov na plavu ribu (sardela, skuša i njihovi srodnici) najvažniji je ribolov hrvatskog ribarstva “uobće jer količinom iznosi oko $\frac{3}{4}$ sveukupne njegove lovine i predstavlja na golom i nerodnom kršu jedan od glavnih izvora prehrane širokih slojeva pučanstva.”⁷⁸

Talijanske vojne vlasti donijele su navedenu odluku ne bi li spriječile moguće prebacivanje partizana ribarskim brodicama s Korčule na Pelješac i s Pelješca preko mjesta Lovišće na Hvar, a odatle u Makarsko primorje i na Biokovo gdje je bilo jako partizansko uporište. Međutim, partizani su se uvijek snalazili i uspjevali se prebaciti na Biokovo. Kada su se partizani uspjeli preko Sutjeske prebaciti u istočnu Bosnu, neki od njih koji su pojedinačno, gladni, bos, goli i žedni, dolazili u dolinu ušća Neretve uspjivali su prijeći na Pelješac, međutim, mnoge su uhitili njemačke patrola, a i oružnici Nezavisne Države Hrvatske.

Pelješčani nisu posustajali, tražili su svoje pravo na ribolov. Ribari zadruga iz Dola, Kobaša, Broca, Banića i Slanog (južna obala Pelješca) uputili su molbu Komandi VI. armijskog korpusa da im se dozvoli ljetni noćni ribolov na plavu ribu, posebno u zaljevu Močulele koja je bila poznata po obilnom lovu sardela.⁷⁹ Navedena Komanda dozvolila je ribolov uz određene uvjete. Ribolov je dozvoljen samo jednom grupom čamaca i mrežom plivaricom koja se direktno istezala na brod, a ribari se ni iz jednog razloga nisu smjeli iskrcati na kopno, već su se morali vratiti u luku. Onim ribarima koji su imali mrežu koja se iz mora morala izvlačiti na kopno, iznimno je dozvoljeno

⁷⁶ Isto. Roditelji su u suzama molili pomoć čekajući smrt svoje djece od gladi.

⁷⁷ Isto, kut. 17, Povjereništvo financijalne straže Trstenik – Obćem vojnom Povjereništvu Nezavisne Države Hrvatske kod II. armije od 17. 4. 1943., inv. br. 20635, taj. br. 1248.

⁷⁸ Isto, Ministarstvo narodnog gospodarstva, Glavno ravnateljstvo za poljoprivredu, Odsjek za ribarstvo – Obćem upravnom povjerenstvu Nezavisne Države Hrvatske od 27. 4. 1943., inv. br. 20637, taj. br. 1520.

⁷⁹ Isto, Ribarske zadruge Pelješca – Komandi VI. armijskog korpusa od 22. 5. 1943., inv. br. 20765, taj. br. 1448.

iskrcavanje ribara da mrežu povuku s kopna, ali je vlasnik mreže morao osigurati skupinu talijanskih vojnika koja je motrila na njih i morao je vojnicima dati određenu količinu ribe.⁸⁰ Ribarima sjeverne obale Pelješca Komanda VI. armijskog korpusa dozvolila je ribolov 6. svibnja 1943. što je vidljivo iz izvješća Općinskog poglavarstva Ston Velikoj župi Dubrava.⁸¹

Iako zapovjednik Armando Rocchi dugo nije uslišao molbe velikog župana da ukine donesene odluke o uvedenim zabranama (podjela aprovizacije stanovnicima Pelješca kao i mogućnost uvoza hrane kupljene izvan Pelješca na tržnicama), ipak je donekle morao popustiti. U mjesecu lipnju dozvolio je "da se hrana dieli pučanstvu nekih sela" dok je zabrana ostala na snazi za skoro polovinu sela i za samu Janjinu jer navodno pomažu i surađuju s partizanima. Tek odlukom zapovjednika VI. armijskog korpusa dozvolio je da aprovizacioni odbori mogu hranu dijeliti stanovništvu u svim selima, osim u tri sela općine Janjina i dva sela općine Trpanj te za polovicu općina općine Kuna. Ujedno je odobrio da poljodjelci kad idu obrađivati polja mogu nositi sa sobom 200 grama hrane.⁸²

Izvješća upućivana s Pelješca nadležnim organima u kojima se opisuje stanje prehrane u lipnju i srpnju ocjenjuju ga lošim i vrlo teškim. Konstatira se da Pelješčani više nemaju žita od ovogodišnje žetve, a i drugi su usjevi loše rodili, kao krumpir i sočivice (bob, grašak) i povrće. U rodu su navedene kulture podbacile, zato je stanje u prehrani "očajno."⁸³ Pelješčani su krajem srpnja i početkom kolovoza doživjeli veliku tragediju, talijanski vojnici spalili su više sela i nemilice ih bombardirali. Mnoge Pelješčane su i ubili. Budimir Mulan u svom izvješću velikom županu o prilikama na Pelješcu konstatira da je stanje u prehrani "časomice zadovoljavajuće jer ima dosta prihoda od ljetne žetve," te da je prehrambeni odbor u "zadnje vrijeme podjelio izvjesnu količinu hrane."⁸⁴

STANJE U PREHRANI NE MIJENJA SE NI DO KRAJA 1943.

U Stolcu se u svibnju 1943. nalazilo oko 460 izbjeglica čiji je život bio bez nade da se bar malo popravi na bolje. Kotarska im oblast više nije mogla pomagati jer nije imala dovoljno sredstava za nabavu hrane. Stanje sigurnosti ponešto se popravilo, partizani s teritorija Velike župe Dubrava uzmiču, a četnički je teror donekle smanjen, kao da su

⁸⁰ Isto, kut. 17, Ispostava kotarske oblasti u Janjini – Velikoj župi Dubrava od 26. 5. 1943., inv. br. 20759, taj. br. 1439.

⁸¹ Isto, Općinsko poglavarstvo Ston – Velikoj župi Dubrava od 6. 5. 1943., inv. br. 20650, taj. br. 1265.

⁸² Isto, Ispostava Kotarske oblasti Janjina – Velikoj župi Dubrava od 12. 6. 1943., inv. br. 20823, taj. br. 1553.

⁸³ Isto, kut. 18, Ispostava Kotarske oblasti Janjina – Velikoj župi Dubrava od 5. 8. 1943., inv. br. 21107, taj. br. 1942.

⁸⁴ Isto, Budimir Mulan Velikoj župi Dubrava od 31. 7. 1943., inv. br. 21105, taj. br. 1940. Mulanovo izvješće s obzirom na stanje prehrane optimističnije je od izvješća Kotarske ispostave, iako su po datumu izvješća vrlo bliski.

partizani svojim oružanim napadima “poljuljali njihov moral i razbili njihove redove, a srpsko stanovništvo u oblasti otvoreno izražava svoju privrženost Engleskoj i Americi te stalno sanja o velikoj Srbiji.”⁸⁵ U Stolac su se krajem svibnja i početkom lipnja počele vraćati izbjeglice, traže hranu, a zaliha hrane nije bilo. Nisu im se mogle dati ni minimalne količine hrane.⁸⁶

Sredinom svibnja 1943. na prostor Velike župe Dubrava dolazi 7. njemačka SS divizija “Prinz Eugen”. Dana 10. svibnja dobila je naređenje da prodre na istok prema istočnoj Hercegovini, tako je ušla u područje Velike župe Dubrava, dakle u talijansku interesnu sferu, što talijanska vojna komanda nije gledala s oduševljenjem. Međutim, budući da je trebalo uništiti glavninu partizanskih snaga koja se probila preko Neretve i došla do Crne Gore, Talijani su dolazak njemačke vojske morali prihvatiti. Dolaskom u istočnu Hercegovinu Nijemci su počeli razoružavati četnike, jer od ranije nisu odobravali Talijanima savezništvo s njima (četnicima). Naime, bojali su se angloameričke invazije na Balkan, smatrajući da će se u tom slučaju četnici priključiti njima. Razoružavanje četnika, odnosno Dobrovoljačke antikomunističke milicije, prihvaćaju konačno i Talijani. Četnici se u toj situaciju povlače u šume, izbjegavaju susrete s njemačkom vojskom. Muslimani i Hrvati oduševljeni su ovom njemačkom politikom pa ju pozdravljaju, a odluka o razoružanju odreda antikomunističke milicije odgovarala je i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer je ova očekivala da će razoružavanjem četnika vratiti svoj suverenitet na području Velike župe Dubrava. Međutim, daljnji tijek njemačke politike na ovom prostoru razočarat će vodstvo Nezavisne Države Hrvatske. Za prilike koje opisujemo u ovom članku bitno je konstatirati da su od dolaska njemačkih snaga na područje Velike župe Dubrava prestali četnički napadi na Hrvate i Muslimane i da četnici više nemaju vlast u pojedinim predjelima Velike župe Dubrava.

S njemačkim oružanim snagama stigla je 369. pješačka legionarska divizija (zvana “Vražja”) u kojoj su se nalazili Hrvati dobrovoljci, a koja je pripadala Wehrmachtu. Vojnici su bili hrvatski državljani, a časnici su bili pretežno njemačke narodnosti. Nosili su sivu njemačku odoru s hrvatskim državnim grbom na lijevoj nadlaktici.⁸⁷ Legionara navedene divizije bilo je i u istočnoj Hercegovini, a njezini su se pripadnici uključivali u sporove između izbjeglica povratnika (katolici i muslimani) i srpskog stanovništva.

Prvi slučaj intervencije legionara u korist povratnika evidentiran je u dokumentima u selu Trijebanj, općina Aladinići. Legionari su pokupili pravoslavno stanovništvo čitavog sela, uglavno žene i djecu, jer muškaraca nije ni bilo (oni su u na vrijeme pobjegli i sakrili se u obližnjim šumama). O tom činu legionara proćulo se po čitavoj kotarskoj oblasti Stolac što je među pravoslavnim stanovništvom unijelo “puno nespokojstva”.⁸⁸

⁸⁵ Isto, kut. 17, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 15. 5. 1943., inv. br. 20681, taj. br. 1309.

⁸⁶ Isto, od 7. 6. 1943., inv. br. 20792, taj. br. 1490.

⁸⁷ Vjekoslav VRANČIĆ, *Branili smo Hrvatsku*, Barcelona – München, 1985., 355 – 356.

⁸⁸ HDA, fond VŽD, kut. 17, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 11. 6. 1943., inv. br. 20806, taj. br. 1509.

Kotarski predstojnik Šefkić priznaje velikom županu Anti Buću da “nije u stanju urazumiti pravoslavke u Stolcu da se neće ništa desiti.”⁸⁹ U Kotarskoj oblasti Stolac u selu Aladinići došlo je do tuče između dijela izbjeglica povratnika i seljaka koji su ostali u Aladinićima. Tuču su izazvali povratnici među kojima su bila dvojica koji su: “odgovorni za zlodjela iz 1941. i 1942.”⁹⁰ U selu Opličići (Kotarska oblast Stolac) skupina legionara zajedno s izbjeglicama povratnicima pljačkala je kuće pravoslavaca. Pravoslavke traže od Kotarske oblasti Stolac da ih zaštiti od legionara. Na ponašanje legionara tužio se i dio povratnika katolika Hrvata, smatrajući da “svojim postupcima remete harmoniju u ovim krajevima.”⁹¹ Objektivni posmatrači nisu odobravali postupke povratnika smatrajući ih odgovornim za poremećene međunacionalne odnose jer legionarima prikazuju neistinito stanje u Kotarskoj oblasti Stolac, samo zato da legionari interveniraju u njihovu korist.⁹²

Iz izvješća Kotarske oblasti Stolac vidljivo je da ona ne može obuzdati povratnike te da s velikim poteškoćama održava red i mir u selima, gdje povratnici žive s pravoslavnim življem. Kotarski predstojnik Stolca tvrdi velikom županu da se povratnici smatraju kao osvetnici koji su “već počeli sa pljačkama srpskih domova.”⁹³ Žalosno je, zaključuje kotarski predstojnik Šefkić, da takvi nalaze uporište u onim ljudima, koji bi mogli svojim autoritetom spriječiti ovo zlo. Da stvar bude još tragičnija, tvrdi Šefkić, “počele su se praviti i vjerske razlike te je kukuruz i proso koje je nalogom Velike župe Dubrava određeno za povratnike i domaće ljude, djeljeno na području Općine Aladinići samo povratnicima, i to pod pokroviteljstvom viđenijih ljudi.”⁹⁴ Iz jednog dokumenta Kotarske oblasti Stolac moglo bi se zaključiti da je njemačka komanda prihvatila mišljenje predstojnika Kotarske oblasti Stolac. Njemački komandant naredio je pravoslavicima u Berkovićima da povratnicima moraju dati polovinu uroda pšenice, a da sijeno ne diraju jer ga je njemačka komanda kupila od muslimana. Predstojnik Kotarske oblasti Šefkić skeptičan je da će se i u drugim slučajevima tako postupiti jer se “niko ne usudi da ide bez oružane pratnje u Berkoviće, dok Nijemci idu samo onda kad to zahtijevaju (njihovi op. aut.) viši vojnički interesi.”⁹⁵ Predstojnik Šefkić je dakako nastojao da se postojeći sporovi među stanovništvom rješavaju na miran način, jer je u to vrijeme navedeno i Vlada Nezavisne Države javno podržavala.⁹⁶

⁸⁹ Isto, kut. 17, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 11. 6. 1943., inv. br. 20681, taj. br. 1390. Veliki župan hitno je intervenirao kod njemačke komande da se navedeni postupci legionara hitno obustave te da se oduzeto vrati vlasnicima. I veliki župan bio je uvjerenja da navedeni postupci legionara mogu izazvati „metež u ovom kraju“, a i „nove nepotrebne žrtve“. Zato moli komandu da se vojnici ne diraju u žitelje Kotarske oblasti Stolac, kad to „nije potrebno.“

⁹⁰ Isto, kut. 18, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 16. 6. 1943., inv. br. 20887, taj. br. 1638.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 1. 7. 1943., inv. br. 20936, taj. br. 1720.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, od 23. 7. 1943., inv. br. 21048, taj. br. 1861.

⁹⁶ Isto, kut. 18, od 30. 6. 1943., inv. br. 20936, taj. br. 1720.

Izvjешće koje je predstojnik Kotarske oblasti Stolac uputio Velikoj župi Dubrava u srpnju 1943. ukazuje da među najvišim organima vlasti u velikim župama nije bilo usklađenosti postupaka za rješavanje pitanja sukoba između povratnika i nepovratnika. Tako se naloži velikog župana Velike župe Hum nisu mogli provesti u Kotarskoj oblasti Stolac jer veliki župan Velike župe Hum prema rješenju kojeg je izdao uopće ne zna postoje li sporovi između povratnika i obrađivača zemlje. Zato predstojnik Kotarske oblasti Stolac zaključuje da netko velikog župana u Velikoj župi Humu neistinito obavještava o stanju u Kotarskoj oblasti Stolac, posebno o odnosu povratnika i nepovratnika.

S obzirom na navedeno, predstojnik Kotarske oblasti Stolac Šefkić velikom županu Anti Buću otvoreno piše sljedeće: “nekolicina ljudi odgovornih za pokolje (Srba op. aut.) 1941. i 1942. ponovno nastavlja sa prijašnjim metodama pljačkanja i oduzimanja tuđe imovine, te kako u tome ne mogu naći uporišta kod nekih naših vlasti, obraćaju se Nijemcima u Domanovićima, te pošto im krivo prikažu stanje stvari uspiju da od istih dobiju vojničku pomoć za oduzimanje imovine drugima, navodeći da su to njihove stvari koje su im prošle godine oduzete.”⁹⁷ Šefkić smatra da povratnici tipa Safeta Kapetanovića i sličnih prilikom svojih akcija pljačkanja “nagone poštene muslimane i katolike da s njima u akcijama sudjeluju te se uvijek prijete njemačkom komandom.”⁹⁸ Uviđajući da se sporovi neće moći rješavati bez sudskih odluka, Šefkić je kod nadležnih pokrenuo pitanje ponovnog otvaranja suda u Stolcu čije je djelovanje zbog ratne opasnosti bilo prekinuto.

Ustaški stožer velike župe Dubrava prijavio je Velikoj župi Dubrava zloupotrebe u raspodjeli aprovizacijske hrane u koje je, po njihovom mišljenju, umješan i predstojnik Kotarske oblasti Ravno, Luka Beato. Tuže ga da je u veljači 1943. u kotarsku oblast stiglo 2 400 kg šećera. Navedena količina podijeljena je tako da je svakom stanovniku kotarske oblasti pripalo po 15 dkg, a 375 kg “išlo je u nepoznatom pravcu.”⁹⁹ Osim šećera raspoređivalo se stanovnicima i 1 500 kg brašna. Svaki je stanovnik dobio 1 kg brašna i platio 500 kuna. Pribavljeni novac, tvrdi izvjestitelj, Beato je dao Gjuri Gjuraševiću, radniku Zaklade. Nekim stanovnicima prodavao se i kiseli kupus po 60, a nekima po 40 kuna za kilogram. Prilikom raspodjele prehrambeni odbor izostavljen je i nije sudjelovao u raspodjeli.¹⁰⁰ Istraga je pokazala da je Reuf Bektaš neuredno vodio knjige o iz-

⁹⁷ Isto, Kotarska oblast Stolac – Velikoj župi Dubrava od 9. 7. 1943., inv. br. 21011, taj. br. 1732. Šefkić inače navodi da njemačka komanda u Stolcu ima puno razumijevanje, te intevenira uvijek kad je pitanju povreda interesa svakog pripadnika bilo koje vjere. Najčešće se pravoslavno stanovništvo ne žali na povrede i mirno, kaže Šefkić, podnosi sve nedaće.

⁹⁸ Isto. Pri tome su, tvrdi Šefkić, kad je Hasan Zaklan prijavio zlodjela Kapetanovića i kad je pokrenuta istraga, skupina oko Kapetanovića Zaklana prijavila je njemačkim vlastima kao protivnika „današnjeg poretka“ tražeći da ga uhite, što njemačka komanda nije učinila.

⁹⁹ Isto, Ustaški stožer Velike župe Dubrava – Velikoj župi Dubrava od 23. 6. 1943., inv. br. 20866, taj. br. 1607.

¹⁰⁰ Isto, kut. 19, Velika župa Dubrava – Kotarskoj oblasti Ravno od 22. 6. 1943., inv. br. 21191, taj. br. 2054.

davanju hrane u kojima nije uvodio potrebne oznake, na osnovi kojih se moglo utvrditi rukovanje hranom, što je dalo osnova sumnji da je i sam bio umiješan u protuzakonitu prodaju hrane iz skladišta Zaklade. Sve je izdatke hrane Reuf Bektaš unio u Zbirni iskaz izdavanja hrane, bez da je davao propisane blokove, naročito kod skupnog izdavanja hrane, kad su hranu primali pojedini predstavnici sela iz više domova. Kontrola je utvrdila da ne postoje potvrde primatelja kojima bi se mogla provjeriti izdana količina hrane. Reuf Bektaš nije u zbirnom iskazu označavao mjesto stanovanja primatelja niti njegov broj obitelji. U nekim slučajevima izdavao je više hrane od skupnog izdavanja, izgovarajući se da je smatrao kako to "nije potrebno voditi."¹⁰¹ Iz navedenog je vidljivo da predstojnik Kotarske oblasti Ravno Luka Beato nije bio osumnjičen za zloupotrebe kako je to navedeno u prijavi Ustaškog stožera Velike župe Dubrava.

Inače, kod svih kotarskih prehrambenih zaklada trebali su po zakonu postojati precizni propisi postupaka kod raspodjele hrane iz aprovizacije. Nakon primitka hrane bezuvjetno se sazivala sjednica prehrambenog odbora, a odbor je sastavljao kalkulaciju troškova primljene hrane. Sastavljanje kalkulacije bila je dužnost izjestitelja Zaklade i upravitelja kotara koji su kalkulaciju potpisivali. Putni trškovi morali su se uredno upisivati. Kotarski prehrambeni odbor utvrđivao je raspored diobe hrane po selima, količinu koja će se dijeliti po osobi, cijenu hrane i osobe koje će biti prisutne prilikom podjele. O sjednici Kotarskog prehrambenog odbora vodio se zapisnik u posebnoj knjizi.

Velika župa Dubrava je 22. lipnja 1943. uputila dopis Kotarskoj oblasti Ravno o nepravilnostima prilikom raspodjele hrane. Iz tog dopisa proizlazi da nije vođen potreban nadzor prilikom raspodjele hrane. Utvrđene su manjkavosti u poslovanju, što upućuje na sumnje o postojanju zloupotreba prilikom raspodjele. Kotarska oblast Ravno nije imala imenovano povjerenstvo prilikom podjele hrane kojoj je trebao biti prisutan i jedan član Kotarskog prehrambenog odbora i član općinske uprave i izvršitelj Zaklade, koji zapisnički utvrđuju stvarnu količinu primljene hrane, o čemu izvještava izvršitelj Zaklade. Velika župa Dubrava tražila je od Općinskog poglavarstva u Ravnom da Kotarskom odboru u najkraćem roku dostavi točan iskaz izdatih potrošačkih iskaznica u kojima se nalaze tekući broj, ime vlasnika iskaznice, mjesto stanovanja kuće domaćina i broj članova obitelji kućanstva. Bez iskaznice hrana se nije smjela dijeliti.¹⁰²

Čelništvo Kotarske oblasti Bileća borilo se s velikim poteškoćama koje su ih onemogućavale da pribave hranu za prehranu stanovništva. Stanje prehrane predstojnik Kotarske oblasti Bileća Janjetović ocjenjuje ovom konstatacijom: "Prehrana očajna, u hrani ne oskudjeva samo građanstvo-pučanstvo već i službenici koji nijesu dobili

¹⁰¹ Isto. Knjigu izdavanja šećera Reuf Bektaš u 1943. zaključio je sa 29. 2. 1943. ali je ipak iza toga roka izdavao šećer. Istraga je pokazala da je namještenik Zaklade Tomo Djurasović sudjelovao u protuzakonitom radu zaklade obavljajući poslove iz aprovizacije u podjeli hrane stanovništvu.

¹⁰² Isto, Velika župa Dubrava – Kotarskoj oblasti Ravno od 22. 6. 1943., inv. br. 21191, taj. br. 2045.

više mjeseci ni kile brašna.”¹⁰³ Službenici su bili u teškom položaju, radnici su imali niske plaće i nisu mogli kupiti hranu u švercu. Zbog nestašice hrane u Bileću je bilo mnogo gladnih koji su od gladi umirali, a u Stolcu se u to vrijeme dijelio truli kumpir kojeg su stanovnici morali bacati na smetlište.¹⁰⁴ U prethodnom izvješću Velikoj župi Dubrava predstojnik Janjetović velikom županu navodi da je mjesec lipanj “bio najteži jer će se u idućem mjesecu ječam žnjeti, mladi kumpir se već kopa, ljetina je prilična, ali ipak neće biti dovoljno ni za mjesec dana jer je u rujnu u Bileću uvijek dovažana hrana.”¹⁰⁵

Ocjenjujući stanje prehrane stanovništva u lipnju 1943., zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća A. Drobac slično zaključuje kao i predstojnik Kotarske oblasti Stolac Šefkić se tvrdnjom da je: “Ljetina sela Češljari, pokošena i hrana spremljena” te da “hranu čuvaju oružnici”. Za selo Belinići navodi se da se žito ne može skupiti “jer ga drže četnici njih oko 500”, a da se u selo Belinići se ne mogu uputiti povratnici jer su u njemu još četnici, “s kojima bi trebalo sačiniti sporazum o povratku seljaka u svoje kuće kao što je učinjeno u Lastvi.”¹⁰⁶ U Bileću su vlast preuzeli Nijemci, čemu su se muslimani veselili, dok su pravoslavci bili nezadovoljni. Muslimani su likovali jer nije bilo četnika čiji su odredi raspušteni. Iako je organizacija Dobrovoljačke anti-komunitičke milicije raspuštena, većina njezinih članova nije predala oružje te su, kao što je već navedno, pobjegli u šumu. Muslimansko i katoličko stanovništvo bojalo se četnika s oružjem, jer su smatrali da bi se mogli ponovo organizirati i činiti zločine kao i ranije.¹⁰⁷

Početak srpnja 1943. u Kotarskoj oblasti Trebinje, podijeljene su izvjesne količine hrane stanovništvu pravoslavne vjere, pri čemu su izostavljeni stanovnici muslimanske i katoličke vjeroispovjedi. Svaki je stanovnik pravoslavne vjere dobio 2 kg brašna i 1 kg šećera, izvjesnu količinu surogata kave i dvopeka. Ovakav način raspodjele najviše je revoltirao muslimane, pogotovo zato što se ova podjela prilikom sljedeće raspodjele neće uzimati u obzir. Dakle, pravoslavci će dobiti hranu iz aprovizacije kao i pripadnici ostalih vjera. Nezadovoljnici su ovakvu raspodjelu smatrali nepravednom jer je navodno favorizirala jedan dio stanovništva na štetu drugih, prvenstveno najsiromašnijih slojeva gradskog stanovništva, a i zato jer je seosko stanovništvo u zadnje vrijeme došlo do hrane od žetve. Međutim, za realizaciju navedenog trebalo je prethodno izvršiti popis žetvenih prihoda. Međutim, pučanstvo prinose kotarskoj oblasti nije prijavilo. Postojao je propis da ni jedna osoba ne smije iz aprovizacije primiti živežne namirnice na dvije strane, ako primi mora prijaviti da joj se odbije od redovne raspodjele hrane od

¹⁰³ Isto, kut. 18, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 16. 5. 1943., inv. br. 20905, taj. br. 1675.

¹⁰⁴ Isto. Kumpir je trunuo jer je od Sušaka dugo putovao do Gruža, a možda je pokvaren i ukran.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 2. 7. 1943., inv. br. 20912, taj. br. 1682.

¹⁰⁷ Isto.

aprovizacije. Osim toga, državne ustanove nisu bile dužne niti su smjele dodjeljivati hranu pučanstvu onih seoskih općina koje nisu izvršile popis žetvenih doprinosa.¹⁰⁸

Za ovakav način podjele hrane i sam predstojnik kotarske oblasti tvrdi velikom županu da nije pravedan i žali što je to učinjeno, međutim, hranu je osigurala talijanska komanda pa je prema njezinoj zapovijedi to i učinio. Za pretpostaviti je da je talijanska komanda podjelila hranu pravoslavnom stanovništvu jer je navedeno stanovništvo bilo isključeno iz raspodjele kad su hranu dobili samo muslimani i katolici. Nije pošteno, izjavljuje predstojnik M. Mamić, što se “jedan dio naroda favorizira na štetu siromašnih slojeva gradskog stanovništva.”¹⁰⁹ Međutim, navedeni primjer nije bio prvi u Kotarskoj oblasti Trebinje. Prije je podijeljena hrana samo katolicima, kojima je podijeljeno nešto kukuruza, graha i mekinja, dok je siromašnim muslimanima kotarske oblasti Trebinje prethodno besplatno podijeljeno 4 000 kg graha.¹¹⁰ Iz navedenog je uočljiva neprincipijelnost kotarskog predstojnika koje nije bilo u skladu smirenja i pomirbe za koju se navodno zalagalo i vodstvo Nezavisne Države Hrvatske.¹¹¹ Nije bilo pošteno i pravedno da rukovodilac kotarske oblasti ne uočava da su i katolici i muslimani primali hranu kad nisu primali pravoslavni, pogotovo zato jer su hranu koju su pravoslavci primili dali Talijani, dakle nije izdana iz skladišta Velike župe Dubrava.

Iz Dubrovačke oblasti nakon prosvjeda u ožujku 1943. rijetka su izvješća o problemima prehrane stanovništva. U lipnju 1943. izvješću Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava donosi opširan pregled prilika u oblasti, a o prehrani samo sljedeća rečenica: “Trvenja i netrpeljivosti megju pučanstvom nema, izuzev što vlada veliko nezadovoljstvo u pogledu slabe prehrane kao i veoma visokih cijena onih artikala, koja je narod prisiljen nabaviti putem šverca.”¹¹² Kasnije izvješće Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik od 3. srpnja konstatira da se prehrambene prilike nikako ne popravljaju i da je stanje prehrane ostalo isto kao ranije, a da je promet željeznicom redovan, dok cestovni promet ovisi o stanju pogonskog goriva. Promet pošte obavljao se “privatnim teretnim samovozom na vrieme.” Jedino je promet s gradom Stolicom potpuno u zastoju.¹¹³

Kotarsku oblast Stolicu u lipnju još uvijek muče problemi izbjeglica. U Stolicu i Aladiniće stalno pristižu izbjeglice s okolnih područja zbog oružanih borbi s partizanima s kojima se bore združene snage sila Osovine i četnika. Nestašica hrane za njihovu

¹⁰⁸ Isto, kut 18, Kotarska oblast Trebinje – Velikoj župi Dubrava od 4. 7. 1943., inv. br. 20922, taj. br. 1694, i Oružničko krilno zapovjedništvo Bileće – Velikoj župi Dubrava od 6. 7. 1943. inv. br. 21009, taj. br. 1727 te izvještaj Kotarske oblasti Trebinje – Velikoj župi Dubrava od 10. 7. 1943., inv. br. 21024, taj. br. 1771.

¹⁰⁹ Isto, Kotarska oblast Trebinje – Velikoj župi Dubrava od 4. 7. 1943., inv. br. 20922, taj. br. 1694.

¹¹⁰ Isto, od 10. 7. 1943., inv. br. 21024, taj. br. 1771.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto, Kotarska oblast Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 28. 6. 1943., inv. br. 20923, taj. br. 1608.

¹¹³ Isto, kut. 18, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 3. 7. 1943., inv. br. 20935, taj. br. 1695.

prehranu stvara kotarskoj oblasti velike poteškoće. S legionarima je došao stanoviti broj osoba koji su se ranije isticali u pokolju Srba. Jedan od njih je i ustaša Perić koji je pokušao pljačkati srpske kuće, ali ga je predstojnik Šefkić uspio udaljiti iz kotara Stolac u sporazumu sa zapovjednikom bojne nadsatnikom Taboršakom.¹¹⁴

Ocjenjujući prilike u prehrani stanovništva u srpnju 1943. na području Velike župe Dubrava, zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik Zvonimir Šporčić zaključuje da su se prilike na selu popravile prispjelom žetvom. Nasuprot tome pogoršano je stanje prehrane u gradovima gdje je "veoma teško."¹¹⁵ Posebno je vrlo teško bilo stanje prehrane oružnika i njihovih obitelji koje "formalno gladuju jer se ništa u ovom mjesecu nije primilo iz obskrbnog skladišta, dok su tržišne cijene tako visoke i nepristupačne za oružnike jer su beriva prema cijenama vrlo niska i neznatna."¹¹⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileće u to vrijeme o prehrani na svom području (Gacko, Bileća, Stolac i Trebinje) konstatira da je "prehrana očajna" te da narod ne može "nikako nabaviti potrebne namirnice osim zeleni i povrća."¹¹⁷ Kotarska oblast Bileća u svom izvješću Velikoj župi Dubrava u mjesecu srpnju zaključuje ono što smo već istakli za druge kotareve tj. da su prilike prehrane bile bolje na selu nego u gradu. Na području Bileća žetva je bila obilna, a prispio je i vagon ječma kojim su opskrbljene novopridošle izbjeglice koje u snabdjevene za mjesec dana.¹¹⁸

U kolovozu se stanje u prehrani stanovništva na području Velike župe Dubrava bitno ne mijenja samo se ocjenjuje u prehrani gradskog stanovništva i kod oružnika.

Dolazak talijanskog teretnog parobroda "Giuseppe Dormi" u Gruž 26. kolovoza mnogo je značio za prehranu stanovnika Velike župe Dubrava. On je iz Italije u Gruž dovezao veću količinu raznih živežnih namirnica, brašna, riže, tjestenine, graha, luka i marmelade. U izvješću se ne navodi količina hrane ni način njezine raspodjele. Nije poznato je li se ova pošiljka hrane raspodijelila svim kotarskim oblastima Velike župe Dubrava ili samo Kotarskoj oblasti Dubrovnik. Pomalo je čudno da pred kapitulaciju dolazi parobrod s hranom u Gruž. U izvješću se ne navodi kakvu je vezu imala talijanska vojna komanda s tom pošiljkom. Vojska i komanda se u vrijeme dolaska parobroda

¹¹⁴ Isto, Velika župa Dubrava – Glavaru Građanske uprave za Istočnu i zapadnu Bosnu, Šandoru Benjaku od 21. 6. 1943., inv. br. 20936, taj. br. 1562. Veliki župan predlaže Šandoru Benjaku u vezi s navedenim sljedeće: "U vezi ovog kao i sličnih događaja smatram da bi u svakom slučaju i pod svaku cijenu trebalo posebno naglasiti svim mjerodavnim kako vojničkim tako upravnim vlastima da se ovakovim pojedincima ne dozvoljava rad na svoju ruku, jer će se takovim postupcima samo izazivati daljnji neredi jer se duhovi uznemiruju."

¹¹⁵ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 17. 7. 1943., inv. br. 20942, taj. br. 1804.

¹¹⁶ Isto. Izvjetitelj naglašava nadležnima da bi trebali povesti veću brigu o nabavki hrane za oružnike jer nisu pod postojećim uvjetima prehrane u stanju obavljati službu jer su fizički iscrpljeni, „a služba je teška i naporna“.

¹¹⁷ Isto, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća – Velikoj župi Dubrava od 18. 7. 1943., inv. br. 21016, taj. br. 1858. Navedena ocjena stanja sigurno se odnosila za stanovnike gradova.

¹¹⁸ Isto, Kotarska oblast Bileća – Velikoj župi Dubrava od 20. 7. 1943., inv. br. 20970, taj. br. 1854.

još uvijek nalaze u Velikoj župi Dubrava. Da je njima bila namjenjena oni bi ju valjda i preuzeli.¹¹⁹

Kapitulacija Italije donekle je poboljšala prehranu gradskog stanovništva otvaranjem talijanskih skladišta u kojima je bila hrana.¹²⁰ U izvješću Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik od 5. listopada 1943. stanje prehrane ocjenjuje se povoljnim zahvaljujući žetvi i pšenici s jednog talijanskog broda zatečenog u Gružu. Dio pšenice podijelio se stanovništvu, a drugi je pohranjen u skladištima.¹²¹ I daljnji izvještaji upućeni od kotarskih oblasti i Oružničkog krilnog zapovjedništva iz listopada 1943. stanje u prehrani stanovništva ocjenjuju relativno dobrim, dok se za prometne prilike navode problemi i prekidi kako željezničkog tako i cestovnog prometa.¹²² Ni u studenom izvješća ne opisuju probleme s ishranom. Tako izvješće Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik od 2. prosinca o prehrani stanovništva zaključuje da su "prehrambene prilike za sada dosta prilične, osim na poluotoku Pelješcu gdje je stanovništvo stradalo uslijed parizanske akcije i poduhvata vođenih protiv istih."¹²³ Pelješac je u vrijeme njemačke ofenzive bio zaista u vrlo teškom stanju s obzirom na prehranu, međutim, Velikoj župi Dubrava uspjelo je na Pelješac prebaciti preko Trstenika 10 vagona pšenice. Zbog ratnih operacija seljaci nisu do početka prosinca uspjeli pobrati vinograde, dok su napuštene kuće, i dalje bez kontrole vojnih zapovjednika, vojnici pljačkali.¹²⁴

U studenom 1943. ponovno se u izvještajima javljaju problemi s prehranom stanovništva, ovaj put radnika Dubrovnika. "Župsko povjereništvo Hrvatskog radničkog saveza" u Dubrovniku piše Glavnoj njemačkoj komandi u Dubrovniku da je radništvo Dubrovnika "zapalo u najteže prehrambene prilike, prestala je raditi Radnička kuhinja koja je dnevno izdavala cca 366 obroka najsiromašnijim radnicima i obiteljima čiji su muževi na vršenju vojničke dužnosti."¹²⁵

Veliki župan Ante Buć smatrao je da se župski povjerenik Hrvatskog radničkog saveza u Dubrovniku Božo Tudić "ne samo ogriješio o dužnost lojalnosti prema Velikoj župi Dubrava, nego je svojom pritužbom unižio ugled ove Velike župe pred predstavnicima

¹¹⁹ Isto, kut. 19, Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava od 29. 8. 1943., inv. br. 21236, taj. br. 2103.

¹²⁰ Isto, Župska redarstvena oblast Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 15. 9. 1943., inv. br. 21353, taj. br. 2237.

¹²¹ Isto, Okružno krilno zapovjedništvo Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 5. 10. 1943., inv. br. 21373, taj. br. 2265.

¹²² Isto, kut. 20, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik – Velikoj župi Dubrava od 20. 10. 1943., inv. br. 21413, taj. br. 2331.

¹²³ Isto, od 2. 12. 1943., inv. br. 21818, taj. br. 2516.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Isto, kut. 20, Župsko povjereništvo Hrvatskog radničkog saveza – Glavnoj njemačkoj komandi u Dubrovniku od 3. 11. 1943., inv. br. 21437, taj. br. 2393. U dopisu Njemačkoj komandi u Dubrovniku između ostalog se navodi da u Dubrovniku ima više količina pšenice pod nadzorom Velike župe Dubrava koja im nije udovoljila zahtjevu da im se ustupe 1 – 2 vagona pšenice za izradu tjestenine za Radničku kuhinju, a drugi za podjelu najsiromašnijim i najpotrebnijim radnicima grada Dubrovnika.

naše savezničke i prijateljske njemačke vojske traženjem, od njemačkog komandanta Dubrovnika da Velikoj župi dade nalog za ustup jednog do dva vagona pšenice.”¹²⁶

Nakon kapitulacije Italije i odluke da se svi anektirani hrvatski krajevi uključuju u sastav Nezavisne Države Hrvatske, donijeta je odluka o pozivu da se svi oni, koji su iz raznoraznih razloga pobjegli u šume partizanima, vrate kućama. Povratnicima se osiguravala i potrebna količina hrane za prehranu kao i za prehranu stanovništva koje je živjelo na anektiranom području. U vezi s navedenim Vlada Nezavisne Države Hrvatske apelira na sve kotarske oblasti i velike župe da se uključe u aktivnosti osiguranja prehrane povratnicima. Svi uredi Zavoda za kolonizaciju, sva povjerenstva i povjerenici navedenog Zavoda trebali su uspostaviti vezu s kotarskim oblastima, velikim župama i župskim redarstvenim oblastima kako bi se u prvo vrijeme osigurala prehrana povratnika, kao i njihov privremeni smještaj.¹²⁷

Kapitulacijom Italije, Vlada Nezavisne Države Hrvatske donosi nominalnu odluku da se hrvatski krajevi anektirani od Italije uključe u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Mnogi krajevi tada nisu ušli u taj sastav Nezavisne Države Hrvatske, jer su u te krajeve ušli partizani i ostali tamo do kraja 1943. Navedenom odlukom povećavaju se obveze Nezavisne Države Hrvatske prema područjima koja su bila anektirana. U prosincu 1943., nakon uspješnih poduhvata njemačke vojske protiv partizana na jadranskoj obali i otocima, čitava jadranska obala i otoci osim Lastova i Visa došli su pod njemačku vlast. Velika župa Dubrava o procjeni pehrambenih prilika u tim krajevima izvještava Vladu Nezavisne Države Hrvatske i nadležna ministarstva.

Stanje je bilo poražavajuće, ocijenjeno u tim područjima kao “očajno i veoma teško” jer je sve odneseno.¹²⁸ U ostalim dijelovima Velike župe Dubrava stanje se ocjenjuje nešto bolje, ali samo iz razloga “što je svijet do sada dobio minimalni krušni obrok koji ni iz daleka ne može da pokrije potrebe najnužnije ljudske hrane.”¹²⁹ Veliki župan Ante Buć zamjera nekim državnim funkcionerima koji izjavljuju da Velika župa Dubrava ima dovoljno zaliha hrane za snabdijevanje stanovništva, jer stanje nije takvo već upravo obrnuto. Veliki župan tvrdi da svaki stanovnik Velike župe Dubrava prima 15 dkg kruha dnevno, dok neki u Zagrebu tvrde da je Dubrovnik s hranom opskrbljen “do nove žetve.”¹³⁰ Župan smatra da je potrebno da se onima koje misle da u Velikoj župi Dubrava ima hrane “skrene pažnja na gore navedenu okolnost i da ih se ponuka da

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Isto, kut. 19, Ured za kolonizaciju Sarajevo – Velikoj župi Dubrava od 16. 9. 1943., inv. br. 21337, taj. br. 2223.

¹²⁸ Isto, kut. 20, Velika župa Dubrava – Ministarstvu unutrašnjih poslova od 8. 12. 1943., inv. br. 21524, taj. br. 2469.

¹²⁹ Isto, kut. 20.

¹³⁰ Isto, kut. 20. Veliki župan smatra potrebnim da je „takve magle potrebno rasplinuti i odobriti potrebnu hranu, jer njemačke vojne vlasti neprestano od mene traže da se pučanstvu omogući nabava potrebite hrane. Uz pomanjkanje mesa, ribe, graha, i uobće sočiva, krompira itd. neka se stvori slika o stanju prehrane.“

revidiraju svoje neispravno stanovište o stanju prehrane u ovoj župi.”¹³¹

Od kapitulacije Italije vidljivo je da u dokumentima Velike župe Dubrava manjkaju opširniji izvještaji kotarskih oblasti Velike župe Dubrava o stanju prehrane. Izvještaji Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik o stanju prehrane šturo informiraju s par općenitih zaključaka koji su u ovom prilogu i evidentirani. Postoje dvije mogućnosti za takvo stanje: prvo, da problema s prehranom nije bilo, što demantira veliki župan Buć u navedenom izvješću ili su pak oružani sukobi s partizanima na području poluotoka Pelješca i istočne Hercegovine onemogućili nadležne u kotarskim oblastima da redovito i opširnije Veliku župu izvještavaju o prehrani. Razumski je vjerovati velikom županu Buću, da su problemi prehrane i dalje tištili stanovništvo, bar od jeseni kad su se zalihe žetve potrošile.

U razdoblju od kapitulacije Italije do kraja 1943. u Velikoj župi Dubrava vodile su se ogorčene borbe partizana s njemačkim, domobranskim, ustaškim i četničkim snagama. Te su borbe stvarale nove probleme organizaciji i provođenju prehrane stanovništva u Velikoj župi Dubrava. Nakon operacije Schwarz, Glavnina partizanskih snaga izvukla se iz obruča na Sutjesci. U toj Glavnini bila je i X. hercegovačka brigada, koja se od Glavnine odvojila i stigla u istočnu Hercegovinu, koja je najvećim dijelom bila u Velikoj župi Dubrava. X. hercegovačka brigada, koju je vodio Vlado Šegrt, nanosila je protivniku teške poraze i osvajala središta kotarskih oblasti (Bileća, Gacko) i jaka uporišta kao što je bilo ustaško uporište Kula Fazlagića, Avtovac, Ljubinja, Ravno i Gračanica. Partizani nisu mogli zadržati osvojena uporišta, napuštali su ih kad bi stigle jake njemačke snage. Najviše poraza partizanska X. brigada nanijela je četnicima (hercegovačkim, bosanskim i crnogorskim) razbivši u sektoru Gacka Kalinovačku, Gatačku i Sarajevsku četničku brigadu. U rujnu i listopadu X. brigada vodila je više uspješnih bitaka s njemačkim i četničkim snagama oko Bileća, Trebinja i planine Sitnice. Do početka studenog 1943. X. hercegovačka brigada zagospodarila je prostorom cijele istočne Hercegovine osim utvrđenih gradova, nanijevši teške gubitke četnicima. Stalne oružane borbe u Velikoj župi Dubrava ometale su redovno snabdijevanje stanovništva hranom, a i partizani su se donekle uključili u korištenje hrane namijenjene stanovništvu Velike župe Dubrava, jer su se i oni morali hraniti, otimajući neprijatelju ne samo oružje i streljivo već i hranu. U osvojenim mjestima partizani su praznili skladišta hrane za svoju prehranu, ali su i dijelili hranu sirotinji. Zauzevši Gacko, Avtovac i Gračanicu početkom rujna 1943., zaplijenili su 8 vagona žita i 200 mješina kajmaka.¹³²

Evo samo jedan od opisa postupka partizana u selu Zasad kad su oduzimali hranu stanovništvu: “Najprije su tražili večeru od ukućana Ivana Lucića, a nakon večere premetnuli kuću i odnijeli: 35 kg. kukuruza, 8 kg brašna, 25 kg graha, 20 kg suhog mesa,

¹³¹ Isto.

¹³² Radovan PAPIĆ, “Komunistička partija i Narodnooslobodilačka borba u Hercegovini od V. ofenzive do oslobođenja“ zbornik *Hercegovina u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd 1961., 674 – 692.

5 kg meda, 3,5 kg sala, 10 lit. rakije i 60.000 kuna, još 4 para preobuke, 1 kaput, 1 hlače, 3,5 metra sukna. Iste noći ti banditi opljačkali su i Halila Babovića iz Zasada i odnijeli 4 bakrene tepsije, 6 bakrenih lonaca, 4 bakrene zdjele, 1 bakrenu tavu, 1 pokrivač, 1 žensku haljinu i 14.000 kuna.¹³³

ZAKLJUČAK

Velika župa Dubrava prostirala se na nežitorodnom i pasivnom području gdje nije uspijevaao uzgoj žitarica, ključnih kultura za prehranu. Istočna Hercegovina, koja je bila u njezinom sastavu, pretežno je stočarski kraj s mnogo stoke sitnog i krupnog zuba. Uzgoj žitarica na ovom prostoru djelomično je podmirivao potrebe stanovnika istočne Hercegovine dva ili tri mjeseca u godini, za ostale mjesece žitarice su se uvozile iz žitorodnih krajeva Slavonije, Baranje i Srijema i Vojvodine. Drugi dio Velike župe Dubrava, Dubrovački kotar, također je bio oskudan u žitaricama. Na tom se području stanovništvo bavilo obradom vinove loze i maslina. U Drugome svjetskom ratu ovisnost o uvozu žitarica bila je mnogo veća, a u žitorodnim krajevima proizvodnja je opala, pa država nije mala dovoljno sredstava za kupnju većih kontingenata hrane, a i prijevoz je bio otežan. Racionirana podjela najnužnijih prehrambenih proizvoda pomogla je da većina stanovništva dobije podjednake obroke hrane dnevno, ali u vrlo malim i za život nedostatnim količinama.

Rat i stalni oružani sukobi nisu dozvoljavali redovito snabdijevanje stanovništva hranom, najviše žitaricama i povrćem, a ni državnih zaliha hrane nije bilo. Zakonom propisane obroke hrane stanovnici Velike župe Dubrava nisu redovito dobivali, hrana je kasnila i po više mjeseci. Rezultat takvog stanja bila je velika nestašica hrane što rezultira iznemoglošću stanovništva i pojavom gladi od koje se i umiralo. Zbog čestih oružanih sukoba proizvodnja je na selu uvelike smanjena, seljaci napuštaju svoje domove, bježe u gradove i žive kao izbjeglice od tuđe pomoći. Glavno zanimanje stanovnika istočne Hercegovine, stočarstvo, uvelike je stradalo zbog pljačke stoke. U gradovima je došlo do velikog nezadovoljstva koje se pretvorilo u prosvjede. Na slobodnom tržištu moglo se naći nešto hrane, ali su tu hranu mogli kupiti samo najbogatiji, jer su cijene za gradsko stanovništvo (činovnici, oružnici i drugi), zbog niskih plaća, bile previsoke. Za prehranu je stanovništvo (najviše činovništvo) iscrplo i posljednje rezerve dobara koje je imalo (odjeća, obuća, nakit, zlato, srebro, posuđe, namještaj i drugo). Trgovina svih vrsta proizvoda je zamrla, a cvala je razmjena dobara na kojoj su se šverceri najviše bogatili.

Pitanje prehrane ugrožavalo je opstanak postojećeg poretka, autoritet vlasti kod

¹³³ HDA, fond VŽD, kut. 16, Oružničko krilno zapovjedništvo Bileće – Velikoj župi Dubrava, od 12. 4. 1943. , inv. br. 20518, taj. br. 165. S obzirom na oduzeto, Ivan Lucić je vjerovatno imao dobre zalihe, bez kojih je, nažalost, ostao. Izvještaj bi bio potpuniji da su u njemu i podaci koliko u kući hrane ostalo.

stanovništva bio je iz dana u dan sve manji. Prepuštanje brige o prehrani velikim župama i kotarskim oblastima odrazilo se negativno na opće stanje u državi jer one nisu mogle takav problem same riješiti, trebala im je jača pomoć od središnje državne vlasti. Činovništvo, posebno ono niže, došlo je u vrlo teške prilike, jer plaćom nije moglo doći ni do najnužnije hrane, a kamoli do odjeće i obuće, uz pokrivanje ostalih mjesečnih troškova. Kupovna snaga kune u Velikoj župi Dubrava, gdje je uz sve ostale poteškoće postojao velik broj strane vojske, svaki dan je bila sve manja, a radi premale količine zaliha koje su se nalazile na tržištu, sva bi se roba ubrzo razgrabila jagmom. Nabavljačka zadruga državnih službenika nije funkcionirala jer je hranu dobivala vrlo rijetko. Jedan problem stvarao je niz novih problema, pa se može zaključiti da je život u 1943. godini bio takav da je stanovništvo jedva preživljavalo uz svakodnevne žrtve i na bojištima i domovima. Na kraju treba ustvrditi da je u nekim slučajevima protuzakonita podjela hrane pojedinih kotarskih funcionera izazivala međunacionalna trvenja koja su mogla obnoviti događaje iz 1941. godine.

Franko MIROŠEVIĆ

THE NUTRITION OF THE POPULATION IN THE GREAT COUNTY OF DUBRAVA IN 1943

Summary

In 1943, same as in 1942, food shortage was felt in the Great County of Dubrava, since rationed portions provided were insufficient; hence, many people suffered from hunger, while some were even dying of famine. The situation was the gravest in towns and cities, in particular for workers and clerks, who had no additional options for acquiring food except buying it from their monthly salaries. Besides, food was not regularly delivered – it arrived two, three, sometimes even four months too late to some of the districts. The situation in the country was not much better either. Rural population suffered from cattle-lifting, and inter-nation conflicts and terrorism – especially from the Chetniks. Farmers from Herzegovina were disabled in selling their greatest good – the cattle, which they needed in order to get money to buy wheat, corn and other necessary food products. In most cases, the Chetniks and anonymous cattle-lifters stole the cattle from pastures, and killed the shepherds.

Due to the Chetnik terrorism, Muslim and Croatian population fled to towns and cities, hiding from the Chetniks. Agricultural production was almost stopped, since farmers had left their fields and were living in towns, not producing anything, depending on others, while their fields remained unploughed, and most of the cattle were lifted. Refugees were a grave burden to the Great County of Dubrava. They fled to fortified towns in order to save themselves from the Chetnik murderers and torturers. There, however, they died of hunger, illnesses and poverty. Same as the poor town population, they had no money to buy food on the market, since the price of food was too high. Starving, they ate grass, bark and ground corncobs, and hence fell ill with various diseases.

The food situation in the Great County of Dubrava was far from satisfactory; district and gendarmerie flank-commanders described it as desperate, since the state was not in the position to ensure sufficient funds for the delivery of food at the time when the southern part of Croatia was far away from the wheat-lands and the capital of the Independent State of Croatia – Zagreb. The situation was usually improved in the months following the harvest, yet the overall shortage was constantly present. Protests and public disapprovals occurred in towns and cities – for instance in Dubrovnik in February 1943. The authorities, unfortunately, described this act as subversion, though the women protesting had nothing similar in mind. No political, communist idea pushed them to stir up a rebellion, solely hunger. Those engaged in the division of food were also engaged in defrauding and drawing personal benefit

out of it. Due to narrow-minded nationalist standpoints of individual members of the authorities and their favouring one of the entities, the division of food led to tensions in the relations among nations at the same time the leaders of the Independent State of Croatia were proclaiming the coexistence and conciliation of all nations living in its territory.

Keywords: nutrition; Great County of Dubrava; district; provisioning; free sale; expensiveness.